

בין גדלות לקטנות ובין מחזוריות להתפתחות - הביוגרפיה המשיחית כסיפור אישי בספר החזיונות לר' חיים ויטל

שפרה אסולין

ספר החזיונות לר' חיים ויטאל, הוא חיבור מיוחד במינו, שכן לא רבות הן העדויות המאפשרות הצצה לעולמו האישי של מקובל ויוצר כה חשוב, לנפתולי נפשו ולסבכי תודעתו העצמית. במאמר זה נבקש להציע עיון מחודש בספר החזיונות. במוקד החיבור, כפי שעולה מעיוננו, עומד סיפורו האישי של ר' חיים ויטל בזיקה לסיפור החיים המשיחי. נקודת המבט מתוכה נכתב ונערך ספר החזיונות היא רטרוספקטיבית, וקשורה לתהליכים שעבר ר' חיים ויטאל באחרית ימיו בדמשק. מבחינה זו נבקש להציע פריזמה נוספת דרכה ניתן לבחון את החיבור, בנוסף לאלה שהוצעו עד כה דרך שיוכו לז'אנר היומן או האוטוביוגרפיה, והיא פריזמת הזיכרון והתיעוד של הסיפור האישי. 'צופן העל' ההרמנויטי שבזיקה אליו בוחן רח"ו את מהלך חייו ומתוכו הוא בוחן את הנדבכים המרכיבים את סיפורו, הוא הביוגרפיה המשיחית. לסיפור החיים המשיחי מתווה תרבותי ידוע המוטמע בתודעת רח"ו ובזיקה אליו הוא טווה את סיפורו האישי. הסיפור העולה מחלקיו השונים של ספר החזיונות משקף על כן מתח מתמיד בין אישיותו הפרטית של ר' חיים ויטל ומהלך חייו ובין סיפור העל המשיחי הממלא את תודעתו העצמית. מתח זה מאפשר התבוננות קרובה בדרמה הפסיכולוגית הגדולה הכרוכה בניסיון מימושה של הביוגרפיה המשיחית כסיפור חיים אנושי ואישי. מתוך פרספקטיבה זו נתבונן בספר החזיונות ונבחן סוגיות הקשורות לזמן ולמקום בחיבור; לסמלי החלומות ולתכנים המיתיים המאפיינים אותם; לדמות הגיבור העולה מן החיבור ולפשר מסעו; ולתנועה המתמדת בין קטנות וגדולות המאפיינת את החיבור ומקנה לו את אפיו המורכב. מתוך כל זאת מזמין מאמר זה הערכה מחודשת של מקומו של ספר החזיונות בחייו ובמכלול יצירתו של ר' חיים ויטאל.

הערות ביבליוגרפיות מקדימות

חידת חיבורו של ספר החזיונות העסיקה וממשיכה להעסיק קוראים וחוקרים. חיבור זה, שהיה ספון בכתב יד זמן רב, עבר גלגולים לא מעטים.¹ מחקרים שנסמכו על מהדורת אשכולי, ועל שתי המהדורות שאחריה,² שהתבססו כולן על תצלום האוטוגרף של רח"ו, ראו לפנייהם חיבור המורכב מארבעה חלקים הפותחים במלים: 'דברים שארעו לי מן היום שנולדתי'; 'אלו הם החלומות שחלמתי'; 'אלו הם חלומות זולתי'; 'דברים שאמר לי מורי ז"ל הנוגעים לי ולשרש נשמת'. מבנה זה יוצר רושם של חיבור מורכב, בו משתקף סיפור חייו של ר' חיים דרך ארבע פרספקטיבות. במונחים מודרניים ופוסט מודרניים ניתן לתאר אותו כמעין רשומון רטרוספקטיבי, הפורס

תודתי נתונה למורים וחברים יקרים שהערותיהם על מאמר זה ושיחות עמם בשלבי כתיבתו השונים סייעו בידי רבות - אסף תמרי, אסתר ליבס, ברכה זק, חביבה פדיה, יהודה ליבס, יוני גארב, יוסי חיות, לאה מוריס, מיכאל פישבין, מיכל הלב ושרון לשם זינגר.

¹ על כך ראו מ' פייר שטיין, ספר החזיונות, יומנו של ר' חיים ויטאל, ירושלים תשס"ו, (להלן: חזיונות, פייר שטיין), עמ' 41-43. וראו י' אביבי, קבלת האר"י ירושלים, תשס"ח, סעיף יח, חלק א עמ' 126-138, וסעיף צג, חלק ב עמ' 713-716 (להלן: אביבי, קבלת האר"י).

² ר' חיים ויטאל, ספר החזיונות, יוצא לאור מתוך כתב יד המחבר על ידי א.ז. אשכולי, ירושלים תשי"ד (להלן: חזיונות, אשכולי); ר' חיים ויטאל, ספר החזיונות, דרכי חיים, עם הערות מאת הרב נתנאל משה מנצור, ירושלים תשס"ב; חזיונות, פייר שטיין.

ארבעה נרטיבים: קורות החיים במציאות הריאלית; השתקפותם בלא מודע³ של רח"ו כפי שהוא ניבט מחלומותיו; שיקוף המבט החברתי ואף הלא מודע הקולקטיבי דרך חלומות זולתו; ופענוח פנימי של משמעות האירועים בתודעתו העצמית של רח"ו, פרי אנליזה רוחנית עמוקה שערך לו האר"י.

בשנים האחרונות זכה כתב היד של ספר החזיונות, כמו שאר החיבורים הקשורים לקבלת הארי, לעיונו המקצועי וחד העין של יוסף אביבי.⁴ ממסקנותיו עולה כי לא בחיבור אחד עסקינן, אלא בשניים. אביבי מבחין בין שלושת חלקי החיבור הראשונים שנכתבו בדמשק בשנות הס' והע' אותם הוא מכנה 'יומן המאורעות והחלומות' ובין החלק הרביעי, אותו הוא מכנה 'קונטרס ענייני נשמת' ומזהה אותו כאחד מקונטרסי הטיוטות של רח"ו, אותם כתב בחיי האר"י או מיד סמוך למותו. יתרה מכך, מבנה החיבור הראשון, 'יומן המאורעות', מוסבר על ידו מתוך שיטת הכתיבה הכוללת של רח"ו שהפרידה בכל נושא בו עסקה בין דברי האר"י עצמו, דבריו כפי שנמסרו לרח"ו, ודבריו כפי שסוכמו על ידי זולתו. מנקודת מבט זו נראה החיבור הראשון כפרי עבודתו הדקדקנית של ביבליוגרף או אספן, שתיעד בקפידה את חלומותיו, וכפי שעשה בכל נושא העמיד בנוסף גם את חלומות האחרים עליו. האובססיביות של רח"ו בליקוט החלומות שתוארה לא אחת⁵ כצורך מתמיד באישור חיצוני הנובע מחוסר בטחון ותסכול מחד ומתודעה מגלומנית מאידך, מוארת באור אחר נוכח האפשרות שרח"ו מתעד את חלומות האחרים כחלק משיטת עבודתו הכוללת. אך האמנם לפנינו שני חיבורים נפרדים? האמנם שרירותי צירופם של הקונטרסים השונים, שאכן נכתבו ככל הנראה בפרקי זמן שונים זה מזה, אך ניצבים זה אחר זה בכתבת ידו של ר' חיים ויטאל?

מעיונו של אביבי עולים טיעונים כבדי משקל מהם נראה כי מדובר בשתי חטיבות טקסטואליות נפרדות. אך מספר נתונים מצביעים על כך שלא במקרה הסמיכם רח"ו בזה אחר זה בכתב היד שלו, וכי עסק במקביל בעריכת יומן החלומות וקונטרס הנשמה וראה בהם חיבורים משלימים. ראשית יש לשאול מדוע אין רח"ו מתעד ביומן האירועים את תקופת שהותו במחיצת הארי? בחלק ראשון זה של החיבור הוא כותב את הדברים החשובים שקרו לו מיום היוולדו תוך שימת דגש על הדברים המבשרים את מעלתו, גדולת נשמתו וייעודו המשיחי. היינו מצפים שפרק הזמן המשמעותי והמכונן במחיצת הארי יזכה לתיעוד מפורט, מה גם שבמהלכו מתודע ר' חיים ויטאל לשורשי נשמתו ולייעודו. שאלה קשה זו יכולה להיות מוסברת אם נניח שבכתבו את יומן

³ בחרתי כאן במינוח 'לא מודע', היכול להוות מכנה משותף לתפיסת החלומות הפסיכולוגית מבית מדרשו של פרויד הרואה את החלום כביטוי לתת מודע האנושי ובין התפיסה הקבלית הרואה בו יסודות נבואיים, ותולה את מקורו במסע הנשמה בכל לילה למקורה, כלומר החלום כביטוי ל'על מודע'. ראו ז' פרויד, פשר החלומות, ישראל 1974; הנ"ל, הסמליות שבחלום, כתבי זיגמונד פרויד, כרך ראשון, תרגם חיים איזק, תל אביב 1966, עמ' 98 – 113; ק' ג' יונג, על החלומות, ישראל 1982. וראו י' תשבי, משנת הזוהר, ירושלים תשל"ה, חלק ב' עמ' קכה – קכט; מ' אידל, מקובלים של לילה, ירושלים תשס"ו; י' גארב, הופעותיו של הכוח במיסטיקה היהודית מספרות חז"ל עד קבלת צפת, ירושלים תשס"ה, עמ' 179 – 184, הנ"ל, Jonathan Garb, Shamanic Trance in Modern Kabbalah, Chicago, Chicago University Press, 2011, pp 51 – 63 (להלן: גארב, טראנס שמאני); E.R. Wolfson, A Dream Interpreted Within a Dream, Oneiropoiesis and the Prism of Imagination, New York, 2011 (להלן: וולפסון, חלום שנפתר בתוך חלום). עוד על החלומות ראו ח' וייס, ומה שפתר לי זה לא פתר לי זה, קריאה במסכת החלומות שבתלמוד הבבלי, ישראל 2011, והפניותיו הביבליוגרפיות שם; M. Neihoff, A Dream which is not Interpreted is like a Letter which is not Read, Journal of Jewish Studies 43, (1992), pp. 58 – 84. יעוף וכדיבוק יאחו, על חלומות ודיבוקים בישראל ובעמים, בעריכת ר' אליאור, י' בילו, ר' זקוביץ, א' שגאן, ירושלים 2013 ועוד. תפקידו של החלום בספר החזיונות מורכב ומגוון. על פן נוסף שלו, בעיבוד המיתוס הלוריאני והפנמתו ראו דיונו לעיל ליד הערות 36 – 37 ובהן. להתייחסות ישירה של רח"ו לבחירתו בתיעוד החלומות ראו חזיונות, פוירשטיין, ב נא, עמ' 99.

⁴ ראו אביבי, קבלת האר"י, הערה 2 לעיל.

⁵ ראו למשל מ' אורון, 'חלום, חזון ומציאות בספר החזיונות לר' חיים ויטאל', (בתוך: מחקרי ירושלים במחשבת ישראל י (תשנ"ב), דברי הכנס הבינלאומי הרביעי לחקר תולדות המיסטיקה היהודית: קבלת האר"י, עמ' 299 – 310, להלן: אורון, חלום חזון ומציאות).

האירועים כבר חשב על צירוף קונטרס ענייני נשמתי, בו תיעד את החניכה האישית לה זכה במחיצת הארי באופן עמוק ושלם, כחיבורים משלימים זה לזה. ואכן כך עולה מן הסעיף הלקוני בו הוא מתייחס לשנים במחיצת האר"י: 'שנת לא. נכנסתי ללמוד עם מורי ז"ל האשכנזי ויגד לי כל הדברים ההם שהגיד לי בענייני נשמתי, שכתבתיים בקונטרס אחר (חזיונות א ז). רח"ו אכן מתייחס לנפרדותו של 'קונטרס ענייני נשמתי', אך בו זמנית מפנה אליו כהשלמה לדברים שאותם הוא בוחר שלא לפרט בחלק א', ביומן האירועים.

נקודות נוספות מצביעות על עריכה משותפת של שני החיבורים ואולי אף על ניסיון לאחדם לכלל מסכת אחת כבר בידי ר' חיים ויטאל. מצביע על כך למשל הדמיון בכותרות, או במשפטי הפתיחה שהעניק רח"ו לכל אחד משלושת חלקי היומן ולקונטרס הנשמה. גם מתוכם של הקטעים הנספחים לספר החזיונות, שאותם כלל אשכולי במהדורתו וכינה אותם 'הוספות וליקוטים',⁶ עולה מסקנה דומה. שכן, עיון בטקסטים אלו, שהוסיף רח"ו בסוף קונטרס ענייני הנשמה אחרי קו שמתח בכתב היד, מראה כי מעורבים בהם תכנים השייכים לקונטרס הנשמה עם תכנים מובהקים של יומן החלומות והאירועים.

יתרה מכך, במובנים רבים מהווה קונטרס 'שורש נשמתי' מפתח להבנת יומן המאורעות והחלומות. לא ניתן להבין עניינים חשובים ביותר בחיבור זה בלי להכיר את תודעתו העצמית של ר' חיים ויטאל כפי שהתגבשה במחיצת האר"י ובהשפעתו. הטלטלות החזקות ביומן המאורעות והחלומות בין גדלות וקטנות, עליהן נעמוד בהמשך, התמודדות האיתנים של רח"ו עם סוגיות של גאווה ושפלות, כעס ואשמה מקבלות משמעות ופשר מתוך 'קונטרס שורש נשמתי' בו מתברר השייך של נשמת רח"ו לשורש קין. מקומו המרכזי של האר"י בחלומותיו של רח"ו, המתח סביב הופעותיו והיעדרויותיו בחלומות, הניסיונות החוזרים להוסיף ולקבל ממנו הדרכה ביחס ליעוד ולדרך, כל אלו מסתברים רק מתוך היוודעות להדרכה האישית הצמודה לה זכה רח"ו במחיצת האר"י, וזו מתועדת בקונטרס שורש הנשמה.

אם כן, נראה כי בסוף שנות הס' וראשית שנות הע' עסק רח"ו בעריכה כוללת של חומרים ביוגרפיים שונים מחייו, כשהוא מוסיף וכותב חלקים גדולים של היומן בשנים אלה, מעתיק בסמוך אליו את קונטרס הטיוטה העוסק בנשמתו, ומוסיף בשלב מאוחר יותר תוספות לכל החלקים גם יחד.⁷ נראה כי בשנים אלו, לאחר חתימת מפעל חייו בכתיבת חיבורו הגדול עץ חיים, התפנה רח"ו לעיון רטרופקטיבי בחייו, תוך עיסוק משולב בשני החיבורים, הקשורים, כפי שניתן לראות, זה לזה ועריכה המסמיכה אותם יחד. לאור כל זאת, אני בוחרת להמשיך ולהתייחס לספר החזיונות כאל מכלול ספרותי אחד, שלזמן ונסיבות עריכתו משקל מכריע בעיצובו, כפי שנראה בהמשך, אך תוך הבחנה בין חלקיו השונים, והתייחסות לזמן ולהקשר הכתיבה השונה שלהם.⁸

⁶ ראו חזיונות, אשכולי עמ' רל – רנג. פייר שטיין בחר להשמיט אותם, ראו במבוא לפיירשטיין חזיונות עמ' 43. לדעת אביבי, קבלת האר"י א' עמ' 127 - 128, כתוב חלק זה בכתיבת ידו של רח"ו בשונה מדעתו של פייר שטיין שם, הטוען שתוספות אלה אינן חלק מהאוטוגרף. אביבי מעריך כי בזמן כתיבת ההערות המאוחרות כתיבתן סבל רח"ו מזקנה ומבריאות לקויה וכתוצאה מכך השתנה כתב ידו, וכל התוספות משנים אלה כתובות בכתיבה רהוטה הרבה פחות. יתכן ושונה זה, הוערך באופן שונה על ידי פייר שטיין ככתיבת יד אחרת. הפניה לעמודים המדויקים בהם נמצאת כתיבת היד המאוחרת מצויה בספרו של אביבי, שם, כרך א, עמ' 128 הערה 48.

⁷ מ' אורון מתארכת את תחילת כתיבת ס' החזיונות לשנת שס"ט (ראו, אורון, חלום, חזון ומציאות עמ' 301, 308), ואילו ד' תמר מתארך אותה לשנת ש"ע (ראו ד' תמר, עוללות צפת, מילואים תיקונים, סעיף ג', בתוך: הנ"ל, מחקרים בתולדות היהודים בארץ ישראל ובאטליה, ירושלים, תשל"ל), שניהם רואים בחיבור אוטוביוגרפיה.

⁸ על שיקול דעתו של משה ויטאל, נכדו, שצרף את קונטרס שורש נשמתי ליומן המאורעות ואיחדם לכלל חיבור אחד ראו דיונו להלן בסביבות הערה 17. הכותרת 'ספר החזיונות' נמצאת לראשונה בתיאור החיד"א את החיבור בספרו שם הגדולים, מערכת ספרים, ערך גלגולים מרבינו האר"י זצ"ל. החיד"א ראה כותרת זו בנוסח כתב היד שהיה לפניו, ראו בעניין זה אביבי, קבלת האר"י ב', עמ' 715.

מהו ספר החזיונות?

הניסיון לאפיין את ספר החזיונות מבחינה ז'אנרית אינו פשוט. החיבור מכיל מאפיינים יומניים בצד מאפיינים אוטוביוגרפיים. במידה מרובה ניתן להתייחס אל החלקים המאוחרים של ספר החזיונות, אלו שמתעדים באינטנסיביות את ההתרחשויות בין השנים שס"ח – ש"ע, שהן ככל הנראה שנות הכתיבה והעריכה של החבור, כאל כתיבה יומנית מורחבת הצמודה בזמן אל ההתרחשויות אותן היא מתארת.⁹ ואולם העריכה, של החומרים הקדומים יותר,¹⁰ שנעשתה באותן שנים במקביל לכתיבה היומנית, עונה למאפיינים הז'אנריים של האוטוביוגרפיה. הכתיבה האוטוביוגרפית מאופיינת ב'נקודת מבט רטרוספקטיבית ייחודית, המקום שבו עומד המחבר ביחס לחווייתו המצטברת כאשר הוא מחיל על עברו משמעות פרשנית'.¹¹ אולם כפי שציין י" חיות, הבחנות אלה, לוקות בהכרח באנכרוניזם¹² ואינן משקפות את תודעת בני הזמן. את עקבותיהן של הפרספקטיבות הקדומות ביותר אודות ספר החזיונות ניתן למצוא בעריכות הראשונות של החיבור. העיבודים הראשונים של חומרים טקסטואליים אלו מכתיבת ידו של רח"ו, היו של בנו ר' שמואל ויטאל ושל נכדו ר' משה ויטאל. כידוע, בחר ר' שמואל ויטאל לשבץ חלקים מקונטרס 'שורש נשמת' ב'שער הגלגולים' וב'שער רוח הקודש',¹³ ולהשאיר בגניזתם את חלקיו הראשונים של החיבור, שאותם רואה כאמור אביבי כחיבור נפרד אותו הוא מכנה 'יומן המאורעות'. ניתן אולי ללמוד מכך שגם רש"ו ראה לפניו שני החיבורים נפרדים. אולם נראה שבחירה זו שלו נבעה משיקולים נוספים, ובראשם השיקולים הכלליים שהפעיל בעריכה מחדש של 'עץ חיים' בשמונה השערים. כפי שהראה אביבי¹⁴ שיקול העריכה המרכזי היה שיקול תמאטי, בשונה משיקוליו של אביו שלנגד עיניו בכתיבת 'עץ חיים', עמד התייעוד המדויק של דרושי הארי, תוך הקפדה על הפרדת המקורות השונים שהיו לפניו ושמירה על זהות המוסרים. על כן, איחד רש"ו מקורות שונים סביב שמונת הצירים הנושאים בהם בחר. שילובו של קונטרס שורש נשמת

⁹ ראו ד' תמר, עוללות ספר החזיונות, סיני צא (תשמ"ב), עמ' פב – פג. על מהלך חייו של ר' חיים ויטאל ראו חזיונות, פיררשטיין עמ' 20 – 23, וראו גם ד' תמר, גדולתו וחכמתו של ר' חיים ויטאל, ספר היובל לכבוד מורנו הגאון רבי יוסף דוב הלוי סולובייצ'יק, ב, ירושלים תשמ"ד, עמ' תתתצז – תתתקיא.

¹⁰ גם הכתיבה המתייחסת לשנים המוקדמות לשנות העריכה והכתיבה של ספר החזיונות בדמשק הסתמכה ככל הנראה על רשימות יומניות שניהל רח"ו לאורך השנים. דוגמאות מרתקות לרשימות יומניות תמציתיות ביותר, שדוגמתן אולי שימשו בסיס לכתיבה האוטוביוגרפית בספר החזיונות, ניתן לראות ביומנו של ר' אלעזר אזכרי, ראו מ' פכטר, מצפונות צפת, מחקרים ומקורות לתולדות צפת וחכמייה במאה הטי"ז, ירושלים 1994, עמ' 119 – 186, או ביומנו של ר' משה דוד ואל, ראו תשבי, חקרי קבלה ושלוחותיה, ירושלים תשנ"ג, עמ' 847 – 910 וראו י' גארב, עיון מחדש בדימויו העצמי של ר' משה דוד ואל ובהשתקפותו בפרשנותו למקרא, תרביץ עט, חוברת ב (תש"ע/תשע"א) עמ' 263 – 304.

¹¹ אנו מאמצים הגדרה זו של ויינטראוב, אותה מביא פיררשטיין במבוא למהדורת ספר החזיונות שלו, עמ' 11 הערה 4. ראו K. Weintraub, *The Value of the Individual: Self and Circumstance in Autobiography*, Chicago 1978, pp. xviii. את הכתיבה האוטוביוגרפית מחלקת מיכל אורון לשני סוגים: האוטוביוגרפיה הציבורית, הממוענת לנמענים חיצוניים ומגמתה אפולוגטית, והאוטוביוגרפיה האישית שתכליתה היא אינטרוספקטיבית. חלוקה זו שהיא עורכת בעקבות חוקרי הגיאנר האוטוביוגרפי המרכזיים מובילה אותה לאפיון כפול של ספר החזיונות כחיבור המכיל את שני האלמנטים. יש בו שיקוף של צורך אפולוגטי מובהק מול בקורת על הסתגרותו המתנשאת של הרח"ו וקנאותו לסודיות כתבי האר"י וכו' וכן ביטוי לצורך אישי עז להתבוננות עצמית על חייו ותכליתם, בעיקר מנקודת המבט הקשה של ימי זקנתו רוויי התסכול והמאבקים בדמשק, ראו אורון, חלום חזון ומציאות.

¹² ראו הבחנותיו הגיאנריות של י" חיות והצעתו להתייחס למונחים בני הזמן כמו קונטרס, פנקס, ילקוט ומגילה כדי לעמוד על תודעת הכותבים ופחות למינוחים אנכרוניסטיים למאה 16 בהיסטוריה היהודית כיומן וכאוטוביוגרפיה Chajes, J. H., "Accounting for the self: preliminary generic-historical reflections on early modern Jewish egodocuments", *Jewish Quarterly Review*, 95,1 (2005), pp. 1-15.

¹³ ראו אביבי, קבלת האר"י, חלק עמ' 132 – 134, כפי שהוא מראה שם, כבר ר' חיים ויטאל שילב קטעים מקונטרס שורש נשמת בספרו עץ חיים בשער הגלגול ובשער רוח הקודש. בכך ממשיך שמואל את בחירת אביו ומכבדה ומרחיב אותה.

¹⁴ אביבי, קבלת האר"י, חלק א' עמ' 674 – 677.

בשער הגלגולים אינו שונה, במובן זה, משילוב קונטרסי הטיטות האחרים בשערים השונים של עץ חיים בעריכתו.¹⁵

ר' משה ויטאל בחר בעריכה שונה. במהדורת שמונה שערים שהעתיק מכתבי אביו, הוא השמיט את 'קונטרס שורש נשמת' שצרף אביו לשער הגלגולים, 'וכוונתי היתה לשם שמים, כי חיברתי הם וקונטרסים אחרים על חלומות ודברים אחרים של זקני הרב זלה"ה ועשיתים ספר אחד בפני עצמו.¹⁶ על השיקולים שהנחו אותו ניתן ללמוד מן ההקדמה לחיבור זה בה כתב: "והרב הנזכר [רח"ו] מרוב ענוותנותיה לא רצה לפרסם קונטרסי הנז'.. לכן אמרתי אני אל לבי טוב וישר להעלותם על ספר להגיד לעולם גדולתו אשר השיג בעצם גדולת נשמתו.¹⁷ על רקע ההקדמה מובנת הכותרת שניתנה לחיבור בהעתקות שונות: 'זה ספר שבחי הרב הגדול מהר"ח זלה"ה מה שעלה בימיו עם האר"י זלה"ה וזולתו'.¹⁸

שתי העריכות הקדומות הללו משקפות שתי נקודות מבט, שני דגשים שונים. נראה כי המוקד שעניין את ר' שמואל ויטאל הוא מוקד תכני ותמאטי. בעיניו מפעלו הגדול של אביו, שבעריכתו עסק, היה כתיבת קבלת האר"י ומנקודת מבט זו החלק המשמעותי בספר החזיונות מבחינתו היה זה שקשור יותר מכל לקבלה זו, לאמור תורת הנפש הלוריאנית כפי שבאה לידי ביטוי בחיי נפש פרטית אחת – אביו, ר' חיים ויטאל.

לעומת זאת, המוטיבציה של ר' משה ויטאל היתה ביוגרפית. הוא העמיד במרכז את דמותו של ר' חיים ויטאל על כל היבטיה. יתכן מאוד שלנגד עיניו עמדה ספרות השבחים שהתפתחה סביב דמותו של האר"י¹⁹ ובהשראתה ראה בספר החזיונות סיפור חיים, נרטיב המעמיד את הדמות הקדושה במרכז.

גם בהתייחסות המחקרית המאוחרת לספר החזיונות ובניסיונות לאפיין את הז'אנר אליו הוא משתייך ניכרות מגמות אלה, בצד מגמות נוספות. מחקרים שונים התייחסו להיבטים תמאטיים שונים של ספר החזיונות ודנו בטקסטים מתוכו במסגרת דיונים נושאים אודות תכנים כתורת הנפש בקבלת האר"י, תפיסת המשיחיות בקבלה זו וכדו'.²⁰ מנגד, עסקו מחקרים אחרים בספר החזיונות מתוך נקודת מבט ביוגרפית²¹ ואף דנו בזיקתו האפשרית של החיבור לספרות ההגיוגרפית ולעליית דמות הקדוש.²²

¹⁵ ר' שמואל ויטאל היה מודע לרגישותו של החומר, בשל החשיפה האישית של חיי אביו הכרוכה בפרסומו. בהקדמתו הוא כותב 'וכמדומה לי שהרב אבי זלה"ה רצה להסתיר אותם לרוב ענוותנותו ושלא להודיע שורש נשמתו לבריות. ואני בעוניי פחדתי פן אחרי יהיה הלקט ההוא שכחה, ולכן גמרתי בלבי לעבור על רצונו ועמו הסליחה...'. אביבי, קבלת האר"י, א' עמ' 697.

¹⁶ אביבי חלק א עמ' 714, ע"פ שער הגלגולים בעריכת ר"מ ויטאל, כת"י ירושלים, הספרייה הלאומית 8 3095, ס' 590 B.

¹⁷ אביבי חלק א עמ' 715, מתוך כתב יד קיימברידג', טריניטי קולג' 1243 ס' 12228 וכתב יד ירושלים, בניה א 158, ס' 44675.

¹⁸ אביבי שם. נראה, כי כותרות אלה בכתב היד הם שקבעו את כותרת החיבור בדפוסים הראשונים, ולא כפי שטען שלום, כי בצע כסף הוא שעמד מ אחורי בחירת המדפיס, בבקשו לחכות את הצלחת החיבור שבחי הבעש"ט, ראו ג' שלום, שטר ההתקשרות של תלמידי האר"י, בתוך ציון ה (ת"ש) עמ' 135, הערה 2, (להלן: שלום, שטר ההתקשרות).
¹⁹ ראו מ' בניהו, תולדות האר"י, גלגולי נוסחאותיו וערכו מבחינה היסטורית, ירושלים, תשכ"ז, וראו ד' תמר, על הספר תולדות האר"י, בתוך: ד' תמר, מחקרים בתולדות היהודים בארץ ישראל ובאטליה, תשל"ג עמ' 166 – 193.
²⁰ ראו למשל ג' שלום, פרקי יסוד בהבנת הקבלה וסמליה, ירושלים תשל"ו, עמ' 337 – 349, (להלן: ג' שלום, פרקי יסוד); ר' מרוז, 'גאולה בקבלת האר"י, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ח (להלן: מרוז, גאולה) ועוד.

²¹ ראו למשל Lawrence Fine, Physician of the soul, healer of the cosmos: Isaac Luria and his kabbalistic fellowship, Stanford, 2003 (להלן: פיין רופא הנפש).

²² ראו ר' ויינשטיין, שברו את הכלים, הקבלה והמודרניות היהודית, תל אביב תשע"א (להלן: ויינשטיין, שברו את הכלים) פרק שני והפניותיו שם, וראו E.P. Fishbane, Perceptions of Greatness, Constructions of the Holy Man in Shivhei ha-Ari, Kabbalah, Journal for the Jewish Mystical Texts, vol. 27, 2012, D. Abrams, ed. (להלן: א' פישיבין, שבחי האר"י ודמות הקדוש).

לשתי פרספקטיבות אלה אודות ספר החזיונות נקדיש דיון קצר בסעיפים הבאים קודם שנציג פרספקטיבה שלישית, שבה נתמקד בהמשך המאמר.

הפריזמה התמאטית: ספר החזיונות וקבלת האר"י

מ' פיירשטיין אפיין את ספר החזיונות כ'אוטוביוגרפיה רוחנית' בציינו את זיקתו לעליה בכתיבת יומנים מיסטיים במאה ה-16, דוגמת 'ספר המשיב', 'מגיד מישרים' לר' יוסף קארו, 'מילי דשמיא' לר' אלעזר אזיכרי ו'ספר הגירושין' לרמ"ק.²³ בקונטרסים אישיים אלה תועדו התגלויות, חזיונות וחלומות וכפי שציין פיירשטיין, הממד הביוגרפי בהם היה חלש בעיני בעליהם וטפל למשנה הרוחנית שנשאו התגלויות אלה. בספר החזיונות, לעומת זאת, נושאים החלומות אופי אישי ונחשפים בו נפתולי נפשו של ר' חיים ויטאל, ואילו דווקא סוגיית מקומה של קבלת האר"י בספר החזיונות מפתיעה בצמצומה. לאור תפקידו המכריע של ר' חיים ויטאל בעריכת תכניה של קבלה זו והעלאתם על הכתב, ולנוכח מקומו המרכזי של האר"י בחייו של רח"ו ניתן היה לצפות שיהיה מקום מרכזי לקבלה זו ולהשפעתה על חיי רח"ו בספר החזיונות. אם אמנם 'אוטוביוגרפיה רוחנית' לפנינו סביר היה כי תכנים אלו, ותיאור תהליך הכתיבה המונומנטלי שלהם בידי רח"ו במהלך שנים כה רבות מחייו, יעמדו במרכז ויטביעו חותם עמוק וברור על תיאור מאורעות חייו של רח"ו, על חלומותיו, מחשבותיו ולבטיו, כפי שהם באים לידי ביטוי בחיבור זה. והנה מעיון בספר החזיונות עולה כי אין בו כמעט התייחסות לתהליך הכתיבה של קבלת האר"י ולאירועים מרכזיים בחיי רח"ו הקשורים בו כמו החתמת חבריו על שטר ההתקשרות או גניבת הכתבים והעתקתם במהלך תקופת מחלתו²⁴ וכדו'. נראה כי רח"ו מתעלם בעקביות מנושא זה או מטיל עליו איפול כבד. יתרה מכך, גם לתכנים מרכזיים של קבלת האר"י אין כמעט ביטוי ישיר בספר החזיונות.

יוצאת מן הכלל מבחינה זו היא תורת הנפש הלוריאנית שנוכחותה בספר החזיונות ברורה ודומיננטית, ועם זאת גם היא מובאת רק מבעד לפריזמה האישית של הקשר שלה לנפשו של ר' חיים ויטל ולמסע נשמתו. אמנם גם בעניין זה ניכר פער משמעותי בין חלקו הרביעי של הספר 'קונטרס ענייני נשמת', שנכתב כפי שציינו, בתוך או בסמוך מאוד לשנות שהותו של רח"ו במחיצת האר"י בצפת ובין יתר חלקיו של ספר החזיונות. חלק זה, אוצר בתוכו את הדברים המכוננים שאמר האר"י לרח"ו בתהליך החניכה שלו, אודות מעלת נשמתו. לפנינו אנליזה פסיכולוגית – רוחנית עמוקה של נפשו הפרטית של ר' חיים ויטאל על רקע תורת הנפש המורכבת של קבלת האר"י. אותותיו של ניתוח זה בפרט, ושל תורת הנפש הלוריאנית בכלל, ניכרים גם בחלקיו האחרים של ספר החזיונות ומטביעים את רישומם בו. דמותו של אדם קדמאה צצה ועולה בחלומות ובתודעה פעמים מספר, רח"ו מתאר את הנשמות המתעברות בו, דמויות הקשורות לשורש נשמתו מופיעות בחלומותיו, הוא תוהה כל העת על מצב תיקונו, האם הגיע להשלמת תיקונו נרץ חי שבו וכדו'. במובן זה, ניתן לראות בחלק ד' מעין מפתח לתיאור האירועים והחלומות הפרוס בשלושת החלקים הראשונים של ספר החזיונות.

ואכן קולה הפרטי של הנפש, של ניצוץ הנשמה האישי של ר' חיים ויטאל, נשמע בבהירות מבין שיטיו של ספר החזיונות, כורע תחת עומס היעוד והציפיות. ניתן להבחין בבירור בחוט המתאר את מסעה של הנפש הפרטית אל תיקונה, בתוך המארג הטקסטואלי המורכב של החיבור. מסע זה

²³ ראו חזיונות, פיירשטיין עמ' 23-25 והפניותיו שם.

²⁴ על אירועים אלו ראו: ג' שלום, שטר ההתקשרות; אביבי קבלת האר"י, חלק א' עמ' 42-44.

מתפענח מתוך תורת הנפש הלוריאנית. תורה זו זכתה לעיונים מחקרניים, מתוכם עלתה התהייה על מה שנראה כפירוק של תפיסת ה'אני' העולה מתוכה.²⁵ דומה כי יומנו המיסטי של ר' חיים ויטאל הוא הזדמנות נדירה ומשמעותית למקרה מבחן שדרכו ניתן לחקור את השפעותיה של תורת הנפש הלוריאנית על נפש פרטית הקרובה לה במיוחד. זאת כיוון שבחיבור זה מצוי גם יישום אנליטי של תורה זו על ניצוץ נשמתו הפרטי של ר' חיים ויטאל ברמה התאורטית, וגם יומן המספק הצצה להשפעתה הממשית על חייו של רח"ו ועל תודעתו ברובד המודע והתת מודע שלה. סוגיה מחקרית חשובה זו חורגת מכיוון עיונו הנוכחי בספר החזיונות,²⁶ אולם פטור בלא כלום אי אפשר. מנקודת המבט שלנו ניתן לומר כי למרות שאותות התכנים המיוחדים המאפיינים את תורת הנפש של האר"י ניכרים, כאמור, בחלקיו השונים של ספר החזיונות, לא ניכר בו פירוק של תודעת הסובייקט. להפך, עיון ביומנו המיסטי של רח"ו מעלה כי תודעת האני שלו היא תודעה אחדותית פעילה וערה, שתוארה לא אחת כגובלת ביהירות ובאגו מפותח. עם זאת, ניתן להסביר את הצורך של ר' חיים ויטאל בניהול כתיבה אוטוביוגרפית או יומנית מסוג זה, כהכרחי למי שנחשף כמוהו לתורת הנפש הלוריאנית ברזולוציה אישית כל כך. הצורך לעקוב אחר התהליך הדינאמי של הניצוץ הפרטי שלו בתוך המטריצה המרובה, המשתנה והמורכבת בה הוא נתון, מצריך מודעות אינטנסיבית שהכתיבה יכולה לשמש לה כלי ראוי. לציר מרכזי זה בספר החזיונות של מסע הנפש של רח"ו, נתייחס בהרחבה בהמשך.

מעבר לנוכחות זו של תורת הנפש הלוריאנית בספר החזיונות, לא ניתן למצוא בו, כאמור, פריסה של גופי תורה משמעותיים נוספים הקשורים באופן מובהק לקבלת האר"י.²⁷ אולם, בשל אופיים המיתי והסימבולי של החלומות בספר ראוי לבחון את מידת השפעתו של המיתוס הלוריאני על חלומות אלה ואת מידת נוכחותו בהם. על האופי המיתי של קבלת האר"י עמד מחקר הקבלה מראשיתו, הצביעו על כך ג' שלום ואחריו י' תשבי, ואחרים.²⁸ י' ליבס, חידד מאוד פן זה בקבלת האר"י ואף טען כי במרכזו של המיתוס הקוסמי העצום עומד המיתוס האישי של האר"י וחבורתו.²⁹ עם זאת, הפער בין מיתוס עז ועשיר זה ובין התיאור ה"יבש" לו זכה בכתיבתו של ר' חיים ויטאל עורר לא אחת תהיה. בשל האופי הטכני, המפורט, והחובק כל של קבלת האר"י הצביעו חוקרים על הדמיון בינה ובין המדע³⁰ ועל התאמתה למגמות בולטות של איסוף וארגון

²⁵ כך למשל מציע א' תמרי: "להתייחס לאדם הפרטי הלוריאני כאל אותו מקום מפגש, הצטלבות, של מרכיבים שונים ברשתות השונות ברגע נתון... כך יסתבר לנו כיצד יכול האדם של דרושי הגלגול להיות ברגע אחד רצף הנר"ן ח"י כולו, ברגע שני אך ורק הניצוץ הפרטי או אף חלקו הטעון תיקון, ברגע שלישי ניצוץ הנפש הנספח לנפש העיקרית, וברגע אחר הגוף. למעשה קשה יהיה לדבר על האדם כעל מהות פרטית, אלא רק כעל צירוף של מרכיבים "קולקטיביים" - כאלה המשתייכים לרשתות מבניות שונות - המהווה מקרה פרטי. האדם עשוי להיתפס אפוא כיישות מארגית." א' תמרי ניצוצות אדם, קווים לתורת הגלגול הלוריאנית ולתפיסת האדם העולה ממנה, חיבור לתואר מוסמך, אוניברסיטת תל אביב, 2009, עמ' 107 (להלן: תמרי, ניצוצות אדם). וראו סקירת המחקר העוסק בתורת הנפש הלוריאנית במבוא שם. על שורשיה של תפיסת הנפש של רח"ו בקבלת רמ"ק, ראו ב' זק, בשערי הקבלה של ר' משה קורדובירו, ירושלים תשנ"ה פרק שביעי.

²⁶ לדיון משיק ראו M. Kallus, Pneumatic Mystical Possession and the Eschatology of the Soul in Lurianic Kabbalah, pp. 159 – 185.

²⁷ למעט סוגיית המשיחיות שתיידון בהרחבה בהמשך.
²⁸ ראו ג' שלום זרמים עיקריים עמ' 244 – 286, הנ"ל, פרקי יסוד, עמ' 104 – 112; י' תשבי, תורת הרע והקליפה בקבלת האר"י, ירושלים תל אביב, תש"ב.

²⁹ י' ליבס, מיתוס לעומת סמל בזוהר ובקבלת האר"י, אשל באר שבע, ד' (תשנ"ו), עמ' 192-209; הנ"ל, תרין אורזילין. בכיוון המדגיח את מרכזיות הפן האישי והחבורתי בקבלת האר"י תוך הדגשת הפן המיסטי בפעילותם הלך גם פיין, רופא הנפש.

³⁰ ראו י' דן, קבלת האר"י בין מיתוס ומדע, בתוך: מחקרי ירושלים במחשבת ישראל י (תשנ"ב), דברי הכנס הבינלאומי הרביעי לחקר תולדות המיסטיקה היהודית: קבלת האר"י, עמ' 9 – 36.

הידע במאה ה-16 ובהן המודל המכניסטי והמודל האנציקלופדי.³¹ י' ליבס, טען כי דווקא צורת כתיבה זו היא המצביעה על אופיה המיתי של קבלת האר"י, שבה :

'הכל מיתוס ואין סמל כלל... בקבלת האר"י כל המציאות היא מכונה אחת מרובת פרטים, שאין הבדל עקרוני בין שכבותיה, ולפיכך אין לדבר על שכבה מיתית ושכבה המסמלת אותה. אופיו של המיתוס הלוריאני הוא שקובע גם את דרך ההבעה ופרשנות הזוהר הנוהגת בקבלת האר"י, והוא אף נקבע על ידה. מאחר שדרך זו איננה סימבוליסטית, אין היא סובלת כל עמימות או רב משמעות, שהיא נחלת הסימבוליזם המאפשר דיבור על מסומל אחד בסמלים רבים וסותרים זה את זה. האר"י מדבר על הישויות העליונות כולן באופן ישיר, ולא בסמלים, ולפיכך הוא שואף (במודע או שלא במודע) לקיים יחס חד חד ערכי בין הלשון לבין המציאות המתוארת... אני מקווה שברור לשומעים שבמילת 'מיתוס' אינני מתכוון לשימושה הרווח של מלה זו, שלפיו היא מציינת דברי דמיון מרושלים או סגנון גבוה ונעלה. ההפך הוא הנכון. בהקשר שלנו המיתוס הוא דווקא דיבור מדויק וישיר, שאיננו מתחשב בסגנון, אלא מביע מציאות אובייקטיבית עליונה'.³²

על רקע הבחנה זו מעניין עוד יותר לבחון את ספר החזיונות דרך פריזמת המפגש בין המיתוס הלוריאני והחלום. האם ניתן למצוא דווקא בו עיבוד סימבולי של המיתוס ולפגוש את ייצוגי הסמליים והתמונתיים בחלומותיו של רח"ו? התשובה לשאלה זו מורכבת מכיוון שחלקם היחסי של החלומות בהם ניתן להצביע על נוכחות מובהקת של המיתוס הלוריאני בהשוואה למערכות סמלים אחרות בחלומותיו של רח"ו אינו גדול. אולם בחלומות בהם מתקיימת זיקה זו או מוצאים ביטוי, עשיר, צבעוני וחי למיתוס הלוריאני, זה שחסר כל כך בכתיבת רח"ו בערות. בחלק מחלומותיו של רח"ו נמצאת זיקה זו על פני השטח, וניתן לראותם אף בחינת שאלת חלום המבקשת לברר באמצעות החלום סוגיות שונות בקבלת האר"י שנותרו בלתי פתורות.³³ באחרים מופיעות תמונות עמוקות ומפעימות, כמו זו של אדם קדמאה המוטל חולה לכל אורך השוק של צפת וזקוק לרפואתו של ר' חיים,³⁴ או של 'אדם חשוב מאוד, יפה תואר וזקנו שחורה ניצב בפתח גן' המסתבר כישראל סבא אביך,³⁵ ועוד. תמונות אפוקליפטיות קפואות מקבלות חיים והופכות לעלילה אישית ומרתקת. כל אלו נותנים לנו הצצה אל המיתוס החי כפי שנרקם בדמיונו של רח"ו.³⁶

במובן זה, נכון להתייחס לחלקים אלו של ספר החזיונות לא רק כאל מסמך אוטוביוגרפי, ממנו ניתן ללמוד על מהלך חייו של ר' חיים ויטאל האיש, אלא כאל חיבור משלים לספרו עץ חיים, שממנו ניתן ללמוד על פנים נוספות של המיתוס הלוריאני. ניתן לפגוש בו את התמונות המיתיות בעוצמתן ובחיותן, ללמוד יותר על הפן האישי והפסיכולוגי של מיתוס זה, על הדרך בה השפיע על התודעה ועל עולם הלא מודע של הנחשפים אליו, ועל הקשר בינו ובין מציאות החיים.³⁷

³¹ ראו רוני ויינשטיין, שברו את הכלים, הקבלה והמודרניות היהודית, תל אביב תשע"א (להלן: ויינשטיין, שברו את הכלים) עמ' 30 – 120.

³² ליבס, מיתוס לעומת סמל בזוהר ובקבלת האר"י, ליד הערה 64.

³³ ראו למשל חלומו משנת שלי"ד, בסמוך לפטירת רבו 'שאלתי בחלום למורי ז"ל אם יש איזו בחינת פרוץ מכנגד חציו העליון של זעיר כמו שיש מחציו ולמטה פרוץ רחל ולאח' חזיונות ב יח, מהד' פייר שטיין עמ' 84.

³⁴ חזיונות ב כה, מהד' פייר שטיין עמ' 86.

³⁵ ראו חזיונות ב לח, מהד' פיירשטיין עמ' 91-92.

³⁶ ראו בהקשר זה דבריה של רחל אליאור: החלומות הידועים במסורת המיסטית יונקים מהפנמה של מסורת טקסטואלית מקודשת בתודעתו של החולם, מהזדהות עם לשון הסמלים שהחולם ראה בה את דברו שלו, או מהחייאה חזיונית מיתופואטית של טקסט קדום בחלומו של בעל הטקסט החדש. ר' אליאור, "מציאות במבחן הבדיון" בתוך דרור כרם (עורך), מגוון דעות והשקפות על החלום בתרבות ישראל, ירושלים 1995, עמ' 69-70.

³⁷ ספר החזיונות לא זוכה לרוב ליחס זה, בשונה מחלומותיו של ר' נחמן מברסלב, לשם השוואה. המחקר העוסק ברי נחמן ובאישיותו, מתייחס במידה רבה ליצירתו ההגותית והספרותית (ליקוטי מוהר"ן וסיפורי מעשיות), לחלומות ולתפילות ואף לחיבור הביוגרפי חיי מוהר"ן כאל מכלול אחד, שניתן להקיש מחלקיו השונים זה על זה. דוגמא מובהקת לעניין זה היא המהדורה של צ' מרק 'כל סיפורי רבי נחמן מברסלב', ישראל תשע"ד, שכפי שמעידה כותרת

ועם זאת, בבחינה כמותית של הדברים, מפתיע גם כאן לגלות כי למרות קיומם של יסודות מיתיים הקשורים באופן מובהק דווקא לקבלת הארי, בחלומותיו של רח"ו בספר החזיונות, הם אינם מרכזיים במידה שהיינו מצפים מסופרה של קבלת הארי.

הפריזמה הביוגרפית וההגיוגרפית: ספר החזיונות ודמות הקדוש

הפריזמה הביוגרפית היא נקודת מבט מרכזית בהתייחסות המחקרית לספר החזיונות.³⁸ מחקרים המתייחסים לעלייתו של הג'אנר האוטוביוגרפי בעולם היהודי, מצביעים על ראשיתו בצפת של המאה 16 ועל זיקה אפשרית שלו לעליית האינדיבידואליזם ברנסנס ובעת החדשה המוקדמת,³⁹ בעוד שאחרים טוענים כי מגמה זו לוקה באנכרוניזם ואינה הולמת את תודעת בני הזמן.⁴⁰ בכיוון אחר הציע יהודה ליבס לראות את קבלת הארי כמיתוס אישי.⁴¹ ולאחרונה הצביע רוני ויינשטיין על זיקה בין ספר החזיונות לעליית דמות הקדוש בחברה היהודית,⁴² שאת ביטוייה המובהק ניתן לראות בספרות ההגיוגרפית דוגמת החיבור 'שבחי הארי'. אולם דיון משותף בתולדות הארי ובספר החזיונות רק מבליט לטעמנו את ההבדלים הגדולים ביניהם. דמותו של רח"ו העולה מספר החזיונות יכולה להתאים ל'דמות הקדוש' רק באופן חלקי ביותר. בצד מרכיבים המתאימים לביוגרפיה זו, כמו הבשורה על לידתו העולה בקנה אחד עם מוטיב הלידה הפלאית, הנבואות על מעלת נשמתו ועל ייעודו הגדול וכדו', יש מרכיבים רבים שאינם עולים בקנה אחד עמה. רח"ו איננו מצליח לזכות בהכרה לה הוא מרגיש ראוי, ביומנו מתוארות נפילות ואכזבות למכביר,⁴³ וניכר כי אין הוא יכול להעמיד את עצמו במקום של מורהו הארי ובמעלתו בתחומים רבים. אין הוא יודע שיחת עופות, אינו מכיר בפרצופי אנשים את גלגולם ושורש נשמתם, הוא מצליח רק חלקית בהוצאת דיבוקים ובהשבת העם בתשובה ואף בכינון חבורה מיסטית דוגמת חבורת הארי כושל רח"ו. בספר החזיונות עצמו ניתן להבחין מבחינה זו בין חלקו הראשון, אותו מכנה אביבי 'יומן האירועים', ובין שני החלקים שאחריו, בהם מתועדים החלומות. בחלק הראשון יש ככל הנראה ניסיון של רח"ו להעמיד אוטוביוגרפיה מרשימה ושלמה יותר, ואילו בחלומות המתועדים בשני החלקים שאחריו, מיטלטל רח"ו בין

המשנה שלה היא כוללת בנשימה אחת את 'המעשיות, הסיפורים הסודיים, החלומות והחזיונות'. על ההכרעה להתייחס לחלומות כאל חלק מיצירתו הספרותית של ר' נחמן ראו עמ' 31-32. במובן זה, ניתן להוסיף נדבך לכפפה שזרק י' ליבס לשדה המחקר במאמרו 'כיוונים חדשים בחקר הקבלה' פעמים 50 (חורף תשנ"ב), עמ' 150-170. ליבס הציע שם לחבר את הספרות הביוגרפית והתיאורטית בקבלת הארי ולנסות להבין מתוך כך את האינטרס הדתי העומד מאחורי היוצרות, והצביע על מחקר ברסלב כמודל המיישם זאת. אנו מציעים כאן, להתייחס לחלומותיו ולחזיונותיו של רח"ו בספר החזיונות לא רק כאל חומר אוטוביוגרפי, אלא גם כאל חלק ממכלול המיתוס, המיסטיקה והיצירה הלוריאנית, וכאל שיקוף עמוק של משקעה בתודעה. לצעד משמעותי בכיוון זה ראו מחקריו של ע' יסיף בהם הוא מעמיד תפיסה של חלומותיו של רח"ו ובנו שמואל כמעשיות ומציע ניתוח של חלומות שונים בספר החזיונות באופן זה, ראו ע' יסיף, אגדת צפת; הנ"ל, הסוגה העממית כשיח אישי: בין חלום למעשיה אצל ר' חיים ויטאל, מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי כרך כד – כה, תשס"ו-תשס"ז, עמ' 127 – 149. לתפיסה מיסטית של חלומותיו של רח"ו ראו גארב, טראנס שמואני, עמ' 51 – 62. למחקרים העוסקים בחלומותיו ובחזיונותיו של ר' נחמן מברסלב בכיוונים כאלה ראו למשל, מוריס ל', ר' נחמן והמתים, נשמות המתים ומותו שלו בחלומותיו ובהגותו של ר' נחמן מברסלב, עבודת גמר לשם קבלת תואר מוסמך האוניברסיטה העברית תשס"ג; צ' מרק, התגלות ותיקון, בכתביו הגלויים והסודיים של ר' נחמן מברסלב, ישראל 2011; הנ"ל, שרידי אש: 'ליקוטי מוהר"ן' והספר הנשרף, בתוך: דברים חדשים עתיקים, מיתוס, מיסטיקה ופולמוס, פילוסופיה והלכה, אמונה וריטואל במחשבה היהודית לדורותיה, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל כג, ירושלים תשע"א, כרך שני עמ' 301 – 332; מ' אנקורי, מרומי רקיעים ותחתיות שאול – ממסע הנפש של ר' נחמן מברסלב, תל אביב תשנ"ה, ועוד.

³⁸ ראו אורון, פיירשטיין, פיון ועוד.
³⁹ M. Idel, On Mobility, Individuals and Groups: Prolegomenon for a Sociological Approach to Sixteen Century Kabbalah' Kabbalah 3 (1998) pp. 145 – 173 (מובן זה, על ניידות).

⁴⁰ ראו הבחנותיו 'חיות הערה 11 לעיל.

⁴¹ ראו י' ליבס, תרין אורזילין.

⁴² ראו ר' ויינשטיין, שברו את הכלים פרק שני, וראו א' פישביין, שבחי הארי ודמות הקדוש.

⁴³ בהקשר זה מעניינת הצעתו של ויינשטיין לראות בתיאורים אלה של נפילות וכישלונות חלק ממסורת הוידוי ומתח החזרה בתשובה שהביאו איתם גולי ספרד, ואף ניסיון להגיע לענווה ולהשוואה דרך כתיבה זו, ויינשטיין שם, פרק ששי.

הציפיות הגבוהות שלו ושל סביבתו ממנו ובין תחושת כישלון וחדלון ההולכת ומחריפה עם השנים. בחלקים אלו יש לפנינו במידה רבה דווקא העמדה של אנטי גיבור התוהה ובוהה לאן מובילים אותו חייו.

דווקא מאפיין זה, של דמותו של רח"ו כ'אנטי גיבור', הוא זה שמשך את עלי יסיף לבחון את ספר החזיונות בכלים של חקר הספרות העממית. לדבריו 'עממיות איננה נובעת רק מן המקור שיצר אותה, אלא גם מההתקבלות החברתית. חקר הספרות העממית מבקש להקשיב לקולם של יחידים וקבוצות שהודרו מהקנון החברתי והפכו לאנטי ממסד'.⁴⁴ בחפשו את 'אגדת צפת', השונה מן המיתוס הרוחני והמיסטי השמימי של העיר, הוא בוחר בין היתר בספר החזיונות כמקור 'עממי' שכזה. בחירתו קשורה לראייתו את דמותו של רח"ו כאנטי גיבור. רח"ו הדחוי החרד, חסר המנהיגות והכריזמה, המורחק מכל משרה ומלא כישלונות כרימון הוא דמות עגולה, בשונה מדמותו של האר"י. בנוסף על כך מנכיח ספר החזיונות קולות רבים של נשים וגברים, אנשים אנונימיים שחלומותיהם מופיעים בספר, ודרכם ניתן ביטוי לקולות עממיים ולהשפעתם על רח"ו. יסיף, מגדיר רבים מן החלומות והעדויות בספר כמעשיות,⁴⁵ ומשייכם לז'אנר הסיפור עממי.

הפריזמה השלישית: ספר החזיונות כסיפור אישי

בצד הבחנות אלה, נבקש לבחון את ספר החזיונות גם תחת הקטגוריה של ספרות התיאור והזיכרון, ובאופן ספציפי יותר, כבעל זיקה לסוגת הסיפורת האישית. לסוגה זו התייחסויות גוברות והולכות בחקר הספרות העממית, הפסיכולוגיה והאנתרופולוגיה והיא מהווה פיתוח של מושג הממורט⁴⁶. להלן אשתמש במאפייני הסוגה כפי שניסחה והגדירה אותם מיכל הלד במחקרה.⁴⁷ בסיפור האישי מספר האדם את סיפור חייו האישי במסגרת תהליך מסירה מורכב, שנע בין הממד האישי לקולקטיבי. הסיפור פועל כמנגנון מכונן זהות אישית, המושפע ממקורות הזהות הקבוצתית אך אין הוא תלוי בהם תלות מוחלטת. יוצר הסיפור מתבונן על חייו ומרכיב מהם מחדש זהות רבת פנים היצוקה לחומרים טקסטואליים. לסיפור האישי יש בדרך כלל נמען או נמענים, ולכן ניתן לראות בסיפור מכשיר למסירה דיאלוגית של האופן שהמספר תופס בו את עצמו ואת העולם, והעולם מגיב בו ליצירתו. ועם זאת, תפיסת הסיפור האישי כמנגנון המכונן זהות מאפשרת לראות בו סוגה סיפורית שאיננה תלויה בהכרח בנמענים חיצוניים למספר, שכן יוצר הסיפור יכול לתפקד בעת ובעונה אחת כמוען וכנמען שלו. האדם היוצק את סיפורו לתבנית מילולית מעניק אפוא בכך משמעות לחייו, אך אין הוא יכול להמשיג אלא חלקי חיים, ולכן כרוך המבע המילולי בתהליך של בחירה וברירה מתמדת מצד יוצר הסיפור במטרה להגיע אל הנוסח הסופי לכאורה של ייצוג חיי המספר. ותוך כדי כך הסיפור עובר תהליך השתנות והנוסח הסופי על כן 'מואר ומואפל' בו בזמן.

⁴⁴ ע' יסיף, אגדת צפת, מבוא.

⁴⁵ ראו יסיף שם פרק רביעי.

⁴⁶ ראו 1 Lauri Honko, Memorates and the Study of Folk Beliefs, in: Journal of the Folklore Institute 1 (The Hague 1964) pp. 5 – 19.

⁴⁷ מיכל הלד, בואי אספר לך, עיון רב תחומי בסיפורים אישיים של מספרות עממית דוברת ספרדית יהודית (לדינו), ירושלים תשס"ט, פרק ראשון. הלד פורסת את מרכיבי ההגדרה, שעיקריהם מובאים כאן, ועם זאת היא כותבת: 'את מאפייני הסיפור האישי ראוי לסייג משום שמדובר בסוגה שמשרבת, באופן פרדוקסלי ודה-קונסטרוקטיבי, להיות נתונה בכבליה של הגדרה 'סגורה'. במקרים רבים הסיפור האישי אינו מציית לחוקיות המפעילה את הסיפור העממי והכתוב. הוא גם אינו מסוגל לשקף אמת היסטורית, אלא רק את תפיסתה על ידי האדם היוצר אותו. אף את אישיותו של אותו אדם הוא משקף באופן חלקי ומעובד בלבד. הימרה המשולש הזה - הספרותי, ההיסטורי והפסיכולוגי - הוא חלק מהוויית הסוגה, המעניק לה ייחודיות ומעצים את כוחה. קיומם ההדדי של חלקיה הברורים של הגדרת הסיפורת האישית ומאפייני אי המוגדרות שלה תורם להבנת הסוגה בצורה השלמה ביותר האפשרית'.

על פי תפיסתו של מרדכי רוטנברג⁴⁸ תהליך הבחירה במהלך יצירת הסיפור האישי מושפע, מ'צופן
על הרמנויטי המניע את האדם לברור מתוך מספר אינסופי של סיפורים אפשריים את הסיפור
המתאים להיות הכלי שהוא יוצק לתוכו ומפרש באמצעותו את חווית חייו. מטה צופן זה מושפע
מן התפיסה המאפיינת את הסביבה התרבותית והחברתית של המספר. השלב העוקב בתהליך
יצירת הסיפור האישי, על פי רוטנברג, הוא פירושו על פי אמות מידה המתאימות ליוצר הסיפור
בזמן ובמקום שהסיפור נוצר בהם. תהליך זה הוא תהליך דינאמי, 'צופן העל' ופרטי הסיפור
נתונים לשינוי. רוטנברג⁴⁹ משלב במודל שלו את המושג 'רה ביוגרפיה' שעיקרו עריכה מחדש של
טקסטים סותרים לכאורה ברצף הזמן והחלל באמצעות פילולוגיה יוצרת.
את היסודות המופיעים מספר פעמים בסיפור אישי מכנה מיכל הלד 'מגבשים סיפוריים'.
המגבש הסיפורי אינו יסוד 'סגור' אלא גמיש: הוא יכול להכיל סוגים שונים של התייחסות לאותו
נושא, וגילוייו בסיפורים השונים ואף באותו סיפור עצמו משתנים תדיר בהתאם להשתנות
המרכיבים האחרים בסיפור האישי. המגבש, כשמו, משקף תהליך דינמי של התגבשות, ובכך
ייחודו כיסוד של סיפורת אישית.
בחינתו של ספר החזיונות בפרמטרים אלה של סוגת הסיפורת האישית מורכבת. מודל זה במקורו
מתייחס לנרטיבים שנמסרו בעל פה על יד נשים שהן מספרות עממיות ואילו ספר החזיונות, כפי
שראינו, הוא חיבור כתוב ומורכב שחילוץ הסיפור האישי העולה מתוכו, הסיפור שמספר דרכו ר'
חיים ויטל על עצמו, דורש ניתוח וקשב דק. עם זאת הקטגוריות המרכזיות במודלים אלה
מתאימות מכמה בחינות לספר החזיונות וניתוחו מבעד לעדשתן עשוי להיות יעיל ופורח.
ראשית, כפי שראינו לעיל, רוב חלקיו של החיבור נערכו וככל הנראה גם נכתבו מחדש בערוב ימיו
של ר' חיים ויטאל בדמשק. נראה, כי בשלב זה, כשהוא חש את הזקנה הממששת ובה, נפנה
רח"ו להתבוננות רטרופקטיבית בחייו. התבוננות שתכליתה העמדה מחדש של סיפור חייו
כמנגנון מכוון זהות ומשמעות להם נזקק רח"ו בנקודת זמן רגישה זו.
עיון בספר החזיונות מראה כי תיעוד המאורעות והחלומות בספר איננו רציף. מתבלטות בתוכו
תקופות המתועדות באינטנסיביות ושנים ארוכות וחשובות שנעלמות תחת מעטה שתיקה.⁵⁰ גם
פריסת הנושאים הקשורים בחייו של ר' חיים ויטאל איננה 'שוויונית'. סוגיות שלמות הקשורות
בטבור בחיי רח"ו אינן זוכות כמעט להתייחסות, ואילו סוגיית אחרות חוזרות ונדונות שוב ושוב.
כפי שראינו, בולטת במיוחד בהעדרה סוגיית הכתיבה, העיבוד והעריכה של קבלת האר"י. פן
מרכזי זה בחיי ר' חיים ויטאל איננו זוכה כמעט להתייחסות בספר החזיונות למרות שסביר להניח
שחלומות וחזיונות ליוו ואולי אפילו באינטנסיביות רבה תהליך זה, שהיה כה מרכזי בביוגרפיה
של ר' חיים ויטאל. ניתן אמנם להסביר את האיפול על תהליך הכתיבה באזוטריות הרבה בה נקט
רח"ו ביחס לתורת רבו. ועם זאת, ספר החזיונות מכיל כתיבה אישית שלא נועדה לעין זר. ההסבר
המניח יותר את הדעת הוא שבשנות העריכה של ספר החזיונות, הסתיים זה מכבר תהליך הכתיבה
של 'עץ חיים' ושאלות אחרות העסיקו את רח"ו בשנים אלה, סוגיות מטלטלות הקשורות בזהותו
ובייעודו שהניעו אותו ככל הנראה לספר לעצמו שוב את סיפורו האישי. בתהליך נרטיבי זה ערך
רח"ו מחדש את החומרים הביוגרפיים שהיו לפניו- הקונטרס שכתב במחיצת רבו, רשימות תיעוד

⁴⁸ ראו מ' רוטנברג, שבעים פנים לחיים, רה ביוגרפיה מדרשית כפסיכותרפיה אישית, ירושלים 1994, עמ' 5 (להלן: רוטנברג, שבעים פנים).

⁴⁹ שם עמ' 76 - 77.

⁵⁰ ראו למשל דיונון להלן בשנות מגוריו של רח"ו בירושלים, ובסוד שביעי של פסח.

של חלומות, וזיכרונות שונים. רח"ו סידר וניסח אותם מחדש, במונחיו של רוטנברג לפנינו ירה ביוגרפיה'.

בראיית ספר החזיונות כ'סיפור האישי', כפי שהוגדר במחקר, ניתן לראות בחוש את הפער בין האזורים ה'מואפלים' ה'מוארים' בחיי רח"ו כפי שהם באים לידי ביטוי בספר החזיונות. ניכר בהירות כי רח"ו הפעיל כאן תהליך בחירה שמאחוריו יש לחפש את אותו 'צופן על' שהפעיל אותו בזיקה לסיפור החיים המועלה בספר החזיונות.

חיפוש זה אחר צופן-על, גורם מלכד, חיוני שבעתיים בחיבור כה מורכב שבחלקיו השונים כפי שצינו בהתחלה מצויות פרספקטיבות שונות ומרובות על חייו של רח"ו. באופן אחר ניתן לשאול: האם ובאיזה אופן מתלכדות הפרספקטיבות הללו בתודעתו העצמית של רח"ו? מהו הסיפור שמנסה ר' חיים ויטל לספר ומה היא דמות הגיבור הניבטת ממנו? קריאה בספר החזיונות מעלה לעתים תכופות דווקא את הפער הכאוב שחווה רח"ו בין הפרספקטיבות השונות. הפער בין האמונה בגדולת נשמתו ויעודה הגבוה שנטע בלבו האר"י ובין המציאות שבה לא זכה להכרה חברתית ועליה לא הצליח להשפיע, הפער בין הציפיות שלו מעצמו ושל סביבתו ממנו ובין התנהלותו חדלת האישים, הגוררת אחריה בקורת עצמית וחברתית, ועוד ועוד. עם זאת, דווקא קיומו של פער זה בתודעתו של רח"ו מצביע על קיומו של נראטיב פנימי המחבר את הממדים השונים.

בחינת הסיפור הגדול המסתתר בתוך ריבוי הקולות בספר החזיונות מראה כי הוא נטוה באמצעות שני חוטים מרכזיים המשמשים בו כשתי וערב, צמד מגבשים שיש ביניהם, כפי שנראה, מתח של ניגוד והשלמה. שני הצירים המרכזיים של סיפורו האישי של ר' חיים ויטל הם מסע הנשמה שלו לכינונה, תיקונה והשלמתה, והגשמת ייעודו המשיחי. שני הצירים משיקים זה לזה ומתלכדים בשלב מוקדם בחייו, כאשר מתחוויר לרח"ו תפקידו המשיחי עם הסתלקות רבו, האר"י. השלמת תיקונו האישי כרוך במילוי ייעודו הציבורי וכאן טמון הקושי הגדול, שכן היעוד המשיחי טומן בחובו את פוטנציאל כישלונו ומבחינת רח"ו הוא נושא על כן תסכול אישי מתמשך ומייסר מחד, אך מאידך, מאפשר לרח"ו פיענוח והסבר מניח את הדעת לכישלונותיו.

אם כן, הנרטיב המרכזי בספר החזיונות, הסיפור הסמוי המלכד את רוב חלקיו, הוא הנרטיב המשיחי⁵¹. זהו צופן העל שמתוכו נגזרת בחירת החומרים, זו הסוגיה שמעסיקה את רח"ו בערב ימיו, וסביבה נרקם בשנים אלו ספר החזיונות כסיפור חיים. צופן העל, כפי שהגדיר אותו רוטנברג, מושפע מן הסביבה התרבותית והרוחנית של האדם. זהו 'סיפור' ידוע, אחד מני רבים בהם בוחר האדם לצורך סיפורו האישי. נראה כי ר' חיים ויטל בוחר לספר את סיפורו האישי באמצעות סיפור החיים המשיחי, כפי שעוצב בתודעה היהודית בכלל ובזו הקבלית בפרט. ביחס אליו נבחן הציר המרכזי השני בסיפורו – מסע הנפש. שני הצירים רוחניים, וקשורים לתודעה פנימית עמוקה מחד ולחיבור ל'דופק' ההתרחשות ההיסטורית והקוסמית מאידך, ועל כן מחייבים קשב פנימי עמוק וכלים רוחניים משוכללים. דומה שהבחירה של רח"ו להעמיד במרכז סיפור את ההתבוננות בחלומות, בחזיונות ולעתים אף בגילויים מאגיים, קשורה לאופיים הפנימי של שני צפני על ייחודיים אלה שסביבם מתרכז סיפורו האישי ונגזרת ממנו.

⁵¹ על מקומו של המתח המשיחי בחיי רח"ו ובספר החזיונות כבר הצביעו במחקר. ראו למשל ד' תמר, האר"י והרח"ו כמשיח בן יוסף, ספונות ז' (תשכ"ג) עמ' קסט – קעז, (להלן: תמר, האר"י והרח"ו); הנ"ל, חלומותיו וחזיונותיו המשיחיים של ר' חיים ויטאל, שלם 4 (תשמ"ד), עמ' 211 – 229 (להלן: תמר, חלומותיו וחזיונותיו), פירשטיין, מבוא לספר החזיונות.

נראה כי שאלת ייעודו המשיחי, הקשורה בשאלת השלמת תיקונו האישי, שבה והתעוררה בערוב ימיו של רח"ו והעסיקה אותו באופן קיומי ביותר. התעוררות זו קשורה למגמה המשיחית הכללית שאפיינה את הקהילות היהודיות לאחר גרוש ספרד ועד לשבתאות אך גם להתעוררותן של ציפיות משיחיות בסביבתו הקרובה של רח"ו סביב השנים שס"ט ש"ע. משנים אלה, בהן מגיעה לשיאה ולחתימתה כתיבת ועריכת ספר החזיונות, יש לנו כתיבה יומנית צפופה ומפורטת, ומתוכה ניתן לעמוד על עוצמת הסוגיה המשיחית בחיי רח"ו בתקופה זו, אך לא רק בחייו הוא. עיון בחלומותיהם של האנשים המקיפים את ר' חיים ויטאל מעלה כי סוגיה זו מעסיקה גם אותם בזיקה לרח"ו ובכלל. נראה כאילו הדמויות המקיפות את רח"ו במשפחתו ובקהילתו, נשים וגברים, עסוקות באופן מעורר השתאות בתודעה משיחית זו, השבה ונחלמת על ידיהן. במובן זה נע הסיפור של רח"ו בין האישי לקולקטיבי. הוא איננו מסופר בחלל הריק, אלא צומח על מצע תרבותי חברתי מסוים ונענה לו. ספר החזיונות מעניק במה רחבה ונותן וביטוי מגוון דווקא לחלומותיהם של אנשים פשוטים⁵² – נשים, מאגיקונים, מוסלמים, שכנים וכו' ועולה מתוכם ללא הרף מתח משיחי חי. להערכתנו מוסיפה גם עובדה זו את לצבעו המשיחי של ספר החזיונות ומהווה שיקול עריכה משמעותי בבחירת החלומות והאירועים המתועדים בו. הסיפור העולה מבין שיטיו של ספר החזיונות עוסק בעיקרו **בביוגרפיה המשיחית** של ר' חיים ויטאל. בספר החזיונות ניתנת לנו הצצה למתח המשיחי לא רק כיסוד היסטורי וחברתי פעיל, אלא גם לממד האנושי ולקושי הנפשי, הכרוך בנשיאת נטל התודעה העצמית המשיחית. אנו מתוודעים לגיבור המשיחי ומתלווים למסעו על עליותיו ומורדותיו.

הביוגרפיה המשיחית

בספר החזיונות באה לידי ביטוי מובהק תודעה עצמית משיחית חריפה של ר' חיים ויטאל. המחקר דן בכך בהרחבה⁵³ והדבר עולה בבירור מדפי הספר. התפקיד המשיחי הוא תפקיד שהועיד לו האר"י ורח"ו מקבל אותו על עצמו, והוא מהווה ציר מרכזי מאוד של תודעתו העצמית. ביחס אליו הוא בוחן בחינה חדה כתער את חייו ותוחלתם, על ההצלחות והכישלונות שבהם, ובזיקה אליו הוא מפרש את חייו. היוודעותו למקורו בטיפות הקרי של יוסף, והיותו גזור משורש קין על כל המשמעויות הכרוכות בעניין זה, מסבירה עבורו הן את מקורה הגבוה של נשמתו ואת יכולת ההתעלות והתיקון המשיחיים הכרוכים בה והן את נפילותיו וכישלונותיו, עקב הסיגים והקליפות הכרוכים דווקא בשורש זה, ושמימתו לתקנם. העליות והמורדות במצבו הרוחני ובמצב רוחו לאורך כל חייו, להן נותן רח"ו ביטוי חשוף וללא כחל ושרק, מוסברות על רקע שייכות זו. רח"ו מעניק גם לסובבים אותו תפקידים ותכונות הקשורים לביוגרפיה המשיחית. כך למשל מקבלת מערכת יחסיו המתוחה עם יעקב אבולעפיה בדמשק אופי מיתי. הוא רואה בו את ה"נגדי

⁵² ראו על עניין זה ראו למשל "חיות, דרך לא מקובלת? מיסטיקאיות יהודיות באספקלריה של ספר החזיונות לר' חיים ויטאל, ציון סז ב (תשס"ב), עמ' 139 – 162; M. Faierstein, 'Maggidim, Spirits and Women in Zafed', Spirit Possession in Judaism: Cases and Contexts from the Middle Ages to present, ed. M. Goldish, Detroit 2002, pp. 186 – 196; ע' רפפורט אלברט, 'על מעמד הנשים בשבתאות', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל טז (תשס"א), עמ' 183 – 192; Alexandra Cuffel, Gendered Visions and Transformations of Women's Spirituality in Haim Vital's Sefer Ha-Hezyonot, Jewish Studies Quarterly 19 (2012) 339-384.

⁵³ ראו M. Idel. Messianic Mystics, New Haven & London, 1998, pp. 162 – 182; E. Elor Messianic Expectations and Spiritualization of Religious Life in the Sixteenth Century, in: Revue des études Juives 1986 pp. 35 - 49; ד' תמר, הארי והרח"ו; הנ"ל, חלומותיו וחזיונותיו; ר' מרוז, גאולה; ליבס, תרין אורזילין; הנ"ל, כיוונים חדשים; פייר שטיין, חזיונות עמ' 25 - 32.

לוי ומיחס לו תפקיד מכריע בתהליך הגאולה.⁵⁴ גם מערכת יחסיו עם נשותיו מוסברת על רקע זה, כאשר לבעיותיו המיניות בתחילת נישואיו הראשונים, שהפכו אותו לבעל קרי, תפקיד מהותי בהגדרתו העצמית המשיחית,⁵⁵ ואילו נישואיו לאשתו השנייה מוסברים על רקע התבנית המיתית של חוה הראשונה והשנייה, ואותה הוא רואה כ'אישתו האמתית' וכדו⁵⁶ אולם מהו המסמן המשיחי בתודעת ר' חיים ויטאל, ובאיזו מידה הוא חופף חפיפה מוחלטת לתפיסת המשיחיות בקבלת האר"י? על תפיסה זו כתב ג' שלום כי 'הדבר המתמיה ... הוא חולשתה הבולטת של תמונת המשיח של קבלה זו... דמותו של הגואל עצמו אינה ענין חיוני לבעלי קבלה זו. מותר אולי לומר שאילולי מצאו את דמותו כחלק של מסורת תורנית מגובשת, לא היו נזקקים לה כל עיקר.⁵⁷ ואילו מתוך ספר החזיונות עולה בבירור תפיסה משיחית פרסונאלית של האר"י ושל רח"ו, כפי שהראו י' ליבס ור' מרוז החולקים על תפיסה זו של שלום אודות מקום המשיח בקבלת האר"י.⁵⁸ המשיחיות הפרסונאלית שימשה אמנם כיסוד חי ואקטיבי בתודעתו העצמית של ר' חיים ויטאל, עם זאת יש לשים לב כי החלומות המתועדים בספר החזיונות טעונים אמנם תכנים וסמלים משיחיים אך לא דווקא בלבושם הלוריאני. כפי שכבר הראה משה אידל, משוקעים בחלק מהחלומות מוטיבים מובהקים מסיפורם של שלמה מלכו ודוד הראובני⁵⁹, באחרים ניכר חותמם של מיתוסים אפוקליפטיים מספרים כמו ספר זרובבל.⁶⁰ דמותו הפרסונלית של המשיח בתודעת רח"ו ובחלומותיו מושפעת ממכלול המיתוס המשיחי היהודי.

העיון בספר החזיונות מאשש גם את טענתם של מ' אידל ור' מרוז,⁶¹ כי תפקידו של העם במהלך המשיחי נותר בסופו של דבר בתחום הפעילות הרגילה ולא בתחום הכוונות הלוריאניות. תפקידו – לחזור בתשובה, במובן הרגיל של המילה, ותפקידו המשיחי של רח"ו הוא לעודדו לכך. מן הפרספקטיבה של ספר החזיונות נראה תפקידו זה כמכריע ואקוטי. העם אמנם איננו חשוף לפרקטיקה הלוריאנית ולכוונותיה, אך מקומו בחיי רח"ו והשפעתו על העניין המשיחי בעיניו הם קריטיים. נראה כי מרכזיותה של החזרה בתשובה ומשקלה הגדול בתהליך הגאולה ביחס למשקלו של המשיח היא ביטוי לתפיסה המבוזרת של הגאולה בקבלת האר"י, אם כי בלבוש המסורתי של רעיון החזרה בתשובה. ניכר בבירור כי לדעת ר' חיים למרות פעילותו המשיחית בכלים המיסטיים ומאבקיו המיתיים לתיקון קין, שהוא משורשי נשמתו, מותנית פעולה זו בעם, בהכרתו בו, ובתשובתו. כאן נטוע שורש התסכול ונעוץ הממד הטראגי בסיפור חייו המשיחי של

⁵⁴ ראו מרוז, גאולה, עמ' 321 – 327.
⁵⁵ ראו דיונו של ליבס על הוצאת זרע לבטלה בהקשר המשיחי, תרין עורזילין בסביבות הערה 260, ובספרו שבתאות – עמ' 98-99. וראן מרוז שם עמ' 328 – 335.
⁵⁶ ראו מרוז, שם, עמ' 315 – 320.
⁵⁷ ג' שלום, שבתאי צבי והתנועה השבתאית בימי חייו, תל אביב 1967, עמ' 41.
⁵⁸ ראו מרוז, שם, וליבס, תרין אורזילין.
⁵⁹ ראו מ' אידל, שלמה מלכו כמאגיקון, ספונות ס"ח ג' [יח] (תשמ"ה) עמ' 219 – 193; אידל, רח"ו והראובני; וראו, מ' בנמלך, שלמה מלכו – חייו ורישומם בהיסטוריה, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, טבת תשס"ז, עמ' 290 – 295.
⁶⁰ ראו למשל חזיונות ב' לו, מהד' פיייררטיין עמ' 90 – 91, וראו ניתוחו של ע' יסיף לחלום זה, אגדת צפת עמ' 123 – 128.
⁶¹ ראו מ' אידל, 'אחד מעיר ושניים ממשפחה – עיון מחודש בבעיית תפוצתה של קבלת האר"י והשבתאות', פעמים 44 (תשי"ן) עמ' 5-30; הנ"ל, קבלה היבטים חדשים, ישראל 1993, ע"מ 267 – 271, ודבריו שם על אופיה האקסקלוסיבי של קבלת האר"י, ועל השלב המאוחר בו התפשטה ברבים. הנ"ל, 'On Mobility, Individuals and Groups: Prolegomenon for a Sociological Approach to Sixteen Century Kabbalah' Kabbalah 3 (1998) pp. 145 – 173. וראו ר' מרוז, גאולה עמ' 364 – 365. ר' מרוז מציירת שלשה מעגלים של השפעה על החשת הגאולה בקבלת האר"י, 'במעגל הפנימי מצויות הדמויות המשיחיות המובהקות. במעגל האמצעי מצויים בני החבורה, והן הדמויות המשיחיות המשניות. השפעתם של אלו גם אלו מיוסדת במקור נפשם ובפעולתם על דרך הקבלה הלוריאנית. ובמעגל החיצוני מצוי העם כולו, אשר השפעתו רבה מאוד אלא שהיא מיוסדת בדרכים מקובלות יותר של חזרה בתשובה וכיוצא בזאת.

ר' חיים ויטאל, שאיננו מוכשר לתפקיד זה וחסר כל כריזמה ויכולת מנהיגותית. יסוד כישלונו של ר' חיים ויטאל הוא בחוסר היכולת להשפיע על העם ולהחזירם בתשובה. אך אין כאן רק כישלון אישי זהו כישלון מובנה ואימננטי לתהליך המשיחי ולדמות המשיחית הניצבת במרכזו. מן הפרספקטיבה האישית של ספר החזיונות כסיפור החיים המשיחי של ר' חיים ויטאל מודגמת בו המורכבות הפסיכולוגית הכרוכה בתודעה העצמית המשיחית. בספר באים לידי ביטוי פחדיו של ר' חיים ויטאל מגורל המוות⁶² הצפוי למשיח בן יוסף וניסיונותיו לחמוק ממנו. ניתן בו ביטוי ליחסו האמביוולנטי לתפקיד המשיחי המצופה ממנו. הספר כולו עומד בסימן אמביוולנטיות בלתי פתורה זו, כפי שאומר לו המלאך צדקאל באחד הגילויים החזיוניים בשנת שס"ט: 'וכמה אנשים חולמים חלומות נפלאים ומספרים אותם לך; וכל זה מן השם יתברך כדי לחזק לבך ועדיין לבך פוסח על שתי הסעיפים'.⁶³

התנועה הטראגית המתמדת בספר החזיונות בין תקווה לייאוש, בין קטנות לגדלות כרוכה ללא הפרד במתח המשיחי האישי בו היה ר' חיים ויטאל נתון.⁶⁴ הוא מיטלטל בפער שבין התפקיד המשיחי שיעד לו הארי ותודעת גדלות נשמתו, ובין הכישלון והאכזבה המרים, המובנים בתוך הדינאמיקה המשיחית לנוכח המציאות שאיננה נענית בקלות למהלך המשיחי. נפנה עתה לבחינת היבטים שונים של סיפור החיים המשיחי של ר' חיים ויטאל בספר החזיונות. נבחן סוגיות של זמן ומקום בצד סוגיות כמו דמות הגיבור ודפוסי מסעותיו.

בין זמן קווי לזמן מחזורי בספר החזיונות:

עיון בסוגיית הזמן בספר החזיונות חושף תנועה דינאמית המתקיימת בו בין זמן ריאלי לזמן חלום, ובין זמן קווי לזמן מחזורי. שלושת חלקיו הראשונים של הספר פרוסים על פני ציר זמן לניארי המשמש אף כעקרון מבני בעריכתם. כל אחד מהם, הסיפור האוטוביוגרפי של רח"ו, והחלקים המוקדשים לחלומות שלו ושל זולתו, מתוארכים בקפידה ונרקמים באופן כרונולוגי סביב ציר זמן, המתחיל בלידתו של רח"ו ומסתיים בשנת שע"ג. בחלקים המוקדשים לחלומות, שנערכו ככל הנראה על בסיס תיעוד יומני, מתקיים מתח בין המסגרת הנוקשה של הזמן הכרונולוגי בו הם משובצים ובין תכניהם בהם נפערים מרחבי זמן אחרים, זמן חלום. חלקו הרביעי של ספר החזיונות, קונטרס 'שרש נשמתו', שנכתב ברובו ככל הנראה עוד בחיי האר"י ואו סמוך מאוד למותו, איננו צמוד באופן קפדני לציר הזמן, ורצף המאורעות הלניארי איננו קוצב את מבנהו. תודעת הזמן בו ארוכה הרבה יותר. ציר הזמן נמתח ומתחיל באדם הראשון או בקין, שממנו גזורה נשמת ר' חיים ויטאל, מגיע עד לנקודת הזמן בה הוא כותב את הדברים, ומציב אופק משיחי, של אחרית הימים. חייו של רח"ו מתפענחים על רקע שרשרת הדורות ההיסטורית, וביתר פירוט על רקע הגיניאולוגיה הפרטית של נשמתו, ומקבלים את ייעודם מתוך האופק המשיחי. אולם בתוך מעמד מסירה מכונן זה, שבו לומד רח"ו מפי רבו את רזי

⁶² וזאת למרות מקומו המרכזי של המוות ושל הפרקטיקות המחכות אותו בסולם העליה המיסטי בקבלת האר"י כפי שהוא משתקף בכתבי רח"ו, בשערי קדושה למשל. על כך ראו M. Fishbane, *The Kiss of God*, pp. 43 – 44. עוד על המוות בהוויית צפת של המאה ה-16 ראו J.H. Chajes, *City of the Dead: Spirit Possession in Sixteenth-Century Safed*, pp. 124 – 158. ; 'י חיות', דיבוק – למשל עמ' 21 – 24, 32 – 37 ועוד.

⁶³ חזיונות א כג, מהד' פייר שטיין עמ' 62.

⁶⁴ לפרשנות נוספת לטלטלה זו מזווית אחרת ראו ע' יסיף, אגדת צפת עמ' 190 – 191. יסיף מתאר את החיים בצפת בתפארתה כנושאים ממד של התגשמות משיחית, ומתאר מתח בין הממדים האידיליים והמשיחיים של צפת ובין פניה הפגומות של המציאות והחברה. מתח זה בין 'גדלותה' ו'קטנותה' של המציאות בעיר בא לידי ביטוי בפערים העצומים שחוו גם דמויות מרכזיות שחיו בה בין החלקים הגבוהים והנמוכים באישיותם. ברוח זו ראו גם דבריו של Solomon Shechter, *Safed in the Sixteenth Century, A City of Legists and Mystics*: S. Shechter, *Studies in Judaism, Philadelphia 1908*, pp. 202 – 308.

נשמתו ותולדותיה, נמסרת גם תפיסת זמן נוספת, שחותמה, כפי שנראה, ניכר בספר החזיונות ומהווה מפתח חשוב להבנתו – תפיסת זמן מחזורית. תפיסת הגלגול, המרכזית כל כך בקבלת האר"י, מציירת את התהליך ההיסטורי כמורכב ממחזורי חיים חוזרים, גלגולי נשמות ומשפחות נשמה, השבים ומנסים במחזוריות הנעה בין לידה, מוות, לידה מחדש וחוזר חלילה, לתקן את הפגם השייך לשורש נשמתם ולהשתתף בכך בתיקון אדם קדמאה ובתהליך הגאולה. גם הזמן המשיחי, המרכזי כל כך עבור ר' חיים ויטאל, נתפס כזמן מחזורי בתוך הזמן הקווי,⁶⁵ הליניארי, שכן בכל דור נולדת נשמת המשיח, אולם יכולתה להביא גאולה בנקודת זמן מסוימת תלויה בתהליך הקולקטיבי של תשובת העם ומוכנותו. יתרה מכך, על פני ציר הזמן הכרונולוגי מצויות נקודות זמן המיועדות לגאולה, מעין הזדמנויות ושעות כושר היסטוריות, אותן ניתן לממש או להחמיץ. וכך מורכבת הדינאמיקה המשיחית ממעגל מובנה של ציפיות משיחיות המכוונות לנקודה מסוימת בזמן, ניסיונות מגוונים להשתדל ולממש את הפוטנציאל המשיחי הטמון בה, ואכזבה משמוחמצת השעה וחוזר חלילה. שעת הכושר המשיחית היא בדרך כלל תאריך על פני ציר הזמן הכרונולוגי שסביבו מרוכזים חישובי קץ ובו ממוקדות ציפיות משיחיות. כפי שנראה בהמשך, גם במעגל הזמן השנתי, הנע במחזוריות קבועה מראשית שנה לאחריתה, מצויות שעות כושר כאלה, זמנים ושעות המסוגלים לישועה. קבלת האר"י, שפיתחה כידוע תורת כוונות מורכבת ומסועפת בזיקה למחזור הזמן היומי, השבועי והשנתי, חידדה את המודעות לחלונות אלו בזמן ואף יסדה ריטואלים ופראקסיס דתי המכוונים למימושם.

עקומת המתח המשיחי בחיי רח"ו – זמן ומקום:

מעקב אחר ציר הזמן בספר החזיונות מנקודת מבט זו מעלה תמונה מעניינת ולפיה מחזוריות משיחית מתקיימת בחיי רח"ו הן בציר הזמן הליניארי של מהלך חייו הכולל והן במעגל הזמן השנתי המתואר בחיבור. כפי שצינו לעיל תיעוד המאורעות והחלומות בספר החזיונות איננו תיעוד רציף,⁶⁶ ולהערכתנו עקרון העל שמתוכו התבצעה ברירת האירועים המתועדים הוא התמה המשיחית. ואכן, נראה שניתן לשרטט מתוך כך על פני ציר הזמן הכרונולוגי, הקווי, את עקומת המתח המשיחי בחיי רח"ו, כפי שהיא הצטיירה בתודעתו רטרואקטיבית בתהליך עריכת החיבור בדמשק. מחלקיו השונים של ספר החזיונות נראה כי צפיות גבוהות בכלל, וכאילה הקשורות בעניין המשיחי בפרט נקשרו לדמותו של רח"ו כבר משחר נעוריו. הצפיות מובאות בשם דמויות שונות המקיפות אותו, אך מופנמות והופכות חלק מתודעתו העצמית. עקבותיהן ניכרות כבר בחלום הקדשה מונומנטאלי שחלם כבר בשנת שכי"ו, כלומר עוד לפני פגישתו עם האר"י.⁶⁷ צפיות אלו יש להבין על רקע אישיותו המיוחדת מחד, ועל רקע המתח המשיחי ששרר בצפת בתקופה זו, מאידך. דווקא סביב בואו של האר"י לצפת, וסביב שנות שהותו של רח"ו במחיצתו, ניכרת רגיעה בייחוס המשיחיות הפרסונאלית לר' חיים ויטאל הן מצד עצמו והן מצד הסובבים אותו.

⁶⁵ על הזמן המחזורי והקווי בזיקה לנושא המשיחי ובכלל ראו ח' פדיה, הרמב"ן, התעלות: זמן מחזורי וטקסט קדוש, תל אביב 2003, במבוא ולאורך הספר וראו הפניותיה שם. וראו M. Idel, 'Some Concept of Time and History in Kabbalah', E. Carlebach, Y. Efron, D. Myers (eds), Jewish History and Jewish Memory, Essays in Honor of Yosef Haim Yerushalmi, Hanover and London 1998, pp. 153 – 188.

⁶⁶ כאמור, תקופות וזירות שלמות מחיי רח"ו נעלמות ואינן זוכות לתיעוד, כך למשל נסיעה של רח"ו למצרים הנרמזת כלאחר יד (ראו למשל בחלומה של אשתו, ספר החזיונות חלק ג', ז, עמ' 103); תקופת שהותו השנייה בצפת בין עזיבתו את ירושלים למעבר שלו לדמשק; ושנותיו הראשונות בדמשק. למעשה השנים שבין שנת שמי"ה לשנת שס"ז זוכות להתייחסות מועטה ביותר. בחלק א' מתוארים אירועים ספורים בלבד משנים אלה, בחלק ב' מובאים שני חלומות מתקופה זו, ובחלק ג' מיוחדים לה ארבעה סעיפים בלבד.

⁶⁷ ראו חזיונות ב, ה, במהד' פירשטיין עמ' 73 – 77.

עניו זה יש להבין ככל הנראה על רקע הצפיות המשיחיות שנתלו בדמותו של האר"י עצמו ושהסיטו את המוקד מר' חיים ויטאל אל האר"י. גם רח"ו היה עסוק בשנים אלה בתהליך אינטנסיבי של למידה וגיבוש מחודש של השקפת עולמו ושל זהותו העצמית. ייעודו המשיחי, אליו הוא מתוודע בהדרגה, נחשף בפניו במשמעותו האמיתית רק ימים ספורים לפני מות האר"י. נראה, כי רק כשהתחוויר לאר"י על ערש דוואי כי לא על ידו תבוא הגאולה אחרי ככלות הכל, העביר תפקיד זה לתלמידו הבכיר ר' חיים ויטאל.

בחינת עקומת המתח המשיחי בחיי רח"ו לאחר פטירת הארי, כפי שהוא משתקף בציר הזמן הסלקטיבי שמותח רח"ו בחלקיו השונים של ספר החזיונות, מצביעה על שלושה מוקדים כרונולוגיים וגיאוגרפיים:

האחד – **בצפת** סביב שנת של"ה, השנה שסביבה נקשרו ציפיותיהם המשיחיות של בני הדור;⁶⁸ השני בשנות שהותו ב**ירושלים** ובמיוחד בשנים של"ח – שמ"ה; והשלישי, בשנות עריכתו של ספר החזיונות ב**דמשק** בשנות הס' ובמיוחד בין השנים שסט – שע. מוקדים אלה הם גם מוקדי ההתרחשות המרכזיים בספר החזיונות, בציר הזמן והמקום כאחד והם מסמנים שלושה מחזורים של מאמצים משיחיים וכישלונם.

שני המוקדים הראשונים, לוטים בערפל. ר' חיים ויטאל מגלה טפח ומכסה טפחיים ביחס אליהם. מצד אחד, תוך בניית הרצף הנרטיבי של סיפור חייו, הוא ממקם אותם כנקודות צומת מרכזיות בעלילת חייו המשיחית, כשעות כושר שהיו והוחמצו. מצד שני, פרטים משמעותיים אודות הדרמה, הפנימית והחיצונית, שליוותה התרחשויות אלה, נותרים בצל, תחת מעטה אזוטריות ומעוררים סקרנות ותהיה. כך למשל סביב שנת של"ה בצפת, מספר לנו ר' חיים ויטאל אודות נבואתו של המקובל מדרעא משנת שלד, הרואה בו משיח בן יוסף, ואודות הולדתו ומותם של שני בניו, יוסף ונחמיה, בהם הוא רואה גלגול של נשמת האר"י ותולה בהם תקוות משיחיות. החל משנה זו הוא מתעד פניות המגיעות אליו מרחבי העולם היהודי ומועידות לו תפקיד משיחי וגם חלומותיו האישיים הולכים ולובשים גוון משיחי. ומאידך, מעלים רח"ו צעד משמעותי מאוד שעשה בשנה זו, שנושא ככל הנראה גם משמעויות משיחיות, כוונתנו להיעדר כל רמז לשטר ההתקשרות שנחתם בין הרח"ו לחבריו בשנה זו.⁶⁹ כך גם לגבי הצומת המשיחית השנייה בחיי רח"ו בתקופת שהותו בירושלים, אודותיה נרחיב בסעיף הבא.

אם כן, התבנית המעגלית האופיינית למתח המשיחי, שבה דינאמיקה מחזורית של טיפוח הציפייה המשיחית, ניסיונות לממשה, כשלון ואכזבה וחוזר חלילה, עליה עמדנו בפתח דברינו ביחס לציר הזמן ההיסטורי, מתממשת כאן בציר חייו של ר' חיים ויטאל, ובהם היא הופכת לדרמה אישית. הפרק השלישי והאחרון של דרמה זו מתרחש בדמשק, בשנות זקנתו של ר' חיים ויטאל. ובמיוחד בין השנים שסז – שע.⁷⁰

המתח המשיחי, המרכזי כל כך בתודעתו העצמית של ר' חיים ויטאל, לא די שלא דעך בשנים מאוחרות אלה בחייו. להפך, נראה כי התעוררות שלו היא שהציפה שוב את סבך הלבטים וההתחבטויות המתועדים בחלומותיו ובקולות העולים מסביבתו הקרובה בשנים אלה. בחלומות הרבים של 'אחרים עליו' שמתעד רח"ו משנים אלה עולה המתח המשיחי בהתמדה עד סוף שנת

⁶⁸ ראו למשל ד' תמר, הציפייה באיטליה לשנת הגאולה של"ה, ספונות ב (תשי"ח), עמ' סא-פח. רמ"ק צפה לבנין המקדש בשנת של"ג, ראו ב' זק, בשערי הקבלה של ר' משה קורדובירו, ירושלים תשנ"ה, עמ' 270-274 (להלן: זק, בשערי הקבלה).

⁶⁹ על שטר ההתקשרות ראו שלום, שטר ההתקשרות. לעניין משמעותו המשיחית ראו דיונו של שלום שם, במיוחד בעמ' 140-141.

⁷⁰ חלק ג', למשל, המתעד את חלומות אחרים עליו, מתייחס רובו ככולו לשנים אלה (רק שבעה מתוך כשבעים חלומות המתועדים בו שייכים לתקופות אחרות בחיי רח"ו).

שעט (מעשה הרוח) והוא ממוקד באופן ברור בדמותו של רח"ו כמשיח בן יוסף או כבעל תפקיד משמעותי אחר בתהליך הגאולה. החלומות טעונים לעיפה סמלים משיחיים ואפוקליפטיים.⁷¹ ככל הנראה, מוקד המתח המשיחי בנבואות גאולה שמקורן בספרד ויעדו את הגאולה לשנים שסט – שע. עדויות אלה מובאות בסוף ספר החזיונות.⁷² לא ברור אם רח"ו עצמו החליט לצרפן, או שצורפו לכתב היד מאוחר יותר. על כל פנים צירופן מעיד על ההערכה כי יש בהן כדי להסביר את ההתרחשויות בחיי רח"ו ובסביבתו בשנים אלה. בחלומות של ר' חיים ויטאל עצמו משנים אלו ניכרת אמביוולנטיות. מחד ניכרת בהם תודעתו העצמית המשיחית, ומאידך בולט קו של חשש, הססנות וחוסר ביטחון. עיון בתהליכים אלו עשוי לתת בידינו מפתח ממשי להבנת מהלכים קודמים, עלומים יותר, בחיי רח"ו. שכן לפנינו תיעוד עשיר ומפורט, המאפשר לנו לראות בתמונת תקריב את הדרמה הפסיכולוגית הגדולה הכרוכה בתודעה העצמית המשיחית, ולהשלך וללמוד ממנה באופן מסוים על ההתרחשויות הקודמות בחיי רח"ו בפרט, ואולי בחיי האישיות המשיחית בכלל.

תקופת ירושלים – מיתוס חלום ומציאות:

ואכן, בשיאים הקודמים בעקומת המתח המשיחי בחיי רח"ו, בתקופת צפת וירושלים, השתמר בספר החזיונות רק קו העלילה הכללי והמרומז, כפי שנצרב בתבניות זיכרון מיתיות בתיעוד החלומות שליוו אותם. נבקש לעמוד על הזיקה התלת כיוונית המורכבת המתקיימת בהם בין המציאות ובין המיתוס והחלום באמצעות התבוננות בתקופת שהותו של רח"ו בירושלים כפי שהיא מתועדת בספר החזיונות. זירה גיאוגרפית זו, היא אחת משלושת הזירות המרכזיות של חייו ושל חלומותיו של רח"ו – צפת, דמשק וירושלים. לכל אחת מן הזירות הללו נודעת משמעות רבה. ובכולן מתקיים מתח בין המרחב הממשי, המדומיין והסימבולי, אם נשתמש במונחים שטבעה ח' פדיה.⁷³ כפי שהראה עלי יסיף לגבי צפת, המרחב הממשי שלה מהווה נקודת מוצא למציאות האחרת החזיונית.⁷⁴ צפת היא הבית, מחוז החפץ ושער השמים. מתוך נקודות ציון מוכרות בעיר, דוגמת המרפסת של רחל האשכנזית, נפתח סולם עליה למרחב גן עדני עליון, ומתרחשים תהליכי התגלות והתעלות. זו הזירה המרכזית אליה חוזר רח"ו שוב ושוב בחלומותיו והיא מהווה נקודת מוצא לכל מסעותיו. לעומתה דמשק היא במידה רבה זירה מסוכסכת ולא פשוטה. החלומות המתרחשים בסמטאותיה ובבתי כנסיותיה מבטאים תחושת גלות, החמצה וכישלון, דמשק איננה מכירה בר' חיים ויטאל ולא נענית להנהגתו. החזיונות הנחלמים בה אפוקליפטיים, אפלים וקשים, ורח"ו נעזר יותר באמצעים מאגיים בהתמודדותו

⁷¹ בחלומות משנת שס"ט רמזים משיחיים ברורים ואופטימיים, כמו הכרת האלשיך במשיחותיו, אחר ש'קול הקריה הומה...כי על ידך תבוא גאולת ישראל' (ב, מא); האגרת הנשלחת אליו מן המשיח ומבשרת את בואו הקרוב ומטילה על רח"ו את משימת השבת העם בתשובה (ב, מב); חלום מאבק משיחי בסטרא אחרא (ב, מד) וראו הערתו של פיירשטיין בעקבות אשכולי (עמ' 94 הערה 133) על זיקת החלום לסיפור דוד הראובני. וראו מ' אידל, הראובני ור' חיים ויטאל, בתוך: א' ז' אשכולי (עורך), סיפור דוד הראובני, ירושלים תשנ"ג עמ' xxxix-xxxvi (להלן, אידל רח"ו והראובני); פעמיים בשנת שסט, בסוכות (ב, מא) ובניסן (ב, מו) מופיע בחלומותיו של רח"ו מוטיב הקדיש, המבשר את הגאולה 'בעגלא ובזמן קריב' ומקיים זיקה המודעת לרח"ו בחלום עם תמונות משיחיות מספר זרובבל. החלום האחרון שמתעד רח"ו בשנה זו, בניסן נושא את בשורת רבו האר"י אליו: "הנה אני באתי בעה"ז פעם אחרת והיו בצפת ת"ר בעלי בתים ועתה תחזור להתישב בצפת ויהיו בה אלף ות"ר בעלי בתים ואחזור אני לבוא' (ב, מז). לדיונו בחלומות אלו ראו להלן בסעיף 'מחזור אחרון – בין תקווה להשלמה'.

⁷² ראו חזיונות אשכולי, עמ' רמו - רמט. יתכן והמתח המשיחי בשנים אלה קשור גם לקרבת שנת האלף למניין המוסלמי, ראו חזיונות פייר שטיין, עמ' 71 הערה 115, והפנייתו לדרך שם.

⁷³ ראו ח' פדיה, מרחב מקום, מסה על נלא מודע התיאולוגי הפוליטי, ישראל תשע"א.
⁷⁴ ראו ע' יסיף, אגדת צפת, חיים ופנטזיה בעיר המקובלים, ישראל 2011, עמ' 92-110. יסיף מראה כיצד במה שהוא מכנה 'אגדת צפת', 'נעתק המקום מן השוליים אל מרכז המבנה הסיפורי... והופך למרחב מיתי... הניגוד הבינארי שבין המקום הממשי למרחב המיתי-הפנטסטי הוא מקור המתח הקיומי העיקרי באגדות צפת', יסיף, שם, עמ' 108-109.

עם השדים העולים מתוכם. בתוֹךְ, בין שתיהן עומדת ירושלים. על מקומה המיוחד בחיי רח"ו ובייעודו המשיחי רומז שמואל בן הרח"ו אחרי פטירת אביו:

יאמר שמואל, אע"פ שאבא מארי ז"ל הסתיר דבריו במוקם הזה, זכורני כי מפה אל פה יום א' גילה לי וכו', ואמר לי שבזמן הרב הגדול ז"ל לא היה אפשר כלל להבנות ירושלים, האמנם בזמן אבא מארי זלה"ה יתכן שאם יעשו ישראל תשובה שיהיה אבא מארי ז"ל משיח בן יוסף. וזהו מה שרמזו כאן עיניך תחזינה ירושלים ולא עיני. אלה דברי מורי אבי זלה"ה. ולכן ראה ראיתי כי היה מיוחד אבי זלה"ה מאד מאומות העולם שלא יהרגוהו חס ושלום, ואחר כך בעונות הדור גם זה חלף הלך לו, כמו הנס הראשון שהיה בשנה שנפטר בה מורנו הרב הגדול ז"ל.⁷⁵

ואכן, לאורך חייו מקבל רח"ו מסרים רבים⁷⁶ המעודדים אותו לגור בירושלים ומצביעים עליה כעל זירה מרכזית מאוד של השתלמותו האישית ושל פעלו המשיחי. בחלומות הקשורים לעליה לירושלים ומבשרים אותה מן השנים שלי"ז – שלי"ח ניכרת תודעה משיחית ערה והם מלאים סמלים משיחיים כהחייאת אדם הראשון, כוכב מבשר בשמי צפת, מראה החושן ועוד.⁷⁷ העלייה הממשית לירושלים, בכסלו שני"ח, מתקיימת רק לאחר שקיבל אישור לכך מרבו, האר"י, בחלום⁷⁸ ומלווה בחלומות ורמזים משיחיים מובהקים. סדרת אגרות ועדויות מרחבי הגולה מגיעות לרח"ו בשנותיו בירושלים ומכירות במשיחיותו.⁷⁹ מן העולה מספר החזיונות נראה כי הוא זוכה להכרה גם מצד האוכלוסייה המוסלמית. וכפי שנראה, רמזים שונים מעידים על פעילות מאגית ומיסטית של רח"ו שאמורה הייתה לקרב את הגאולה.⁸⁰

ועם זאת, תקופת ירושלים בחיי רח"ו לוטה בערפל. הניסיונות המחקריים לברר פרטים היסטוריים בסיסיים הקשורים בה, כמו משך הזמן המדויק בו שהה רח"ו בירושלים, מעמדו ועיסוקיו בה וכדו' העלו תוצאות חלקיות בלבד.⁸¹ גם ביומן החזיונות עטופה תקופה זו בהילה של סוד, אולם החלומות והתיאורים היוצרים הילה זו ארוגים מחומרים מיוחדים השייכים לסאגה מיתית מסוימת. ומהם ניתן לעמוד על משמעותה של תקופה זו כפי שנצרבה בתודעת רח"ו, אך מסתבר שלא רק בתודעתו.

בספרו שם הגדולים, מביא החיד"א סיפור המתאר את הרקע לעזיבתו של ר' חיים ויטאל את ירושלים. לדבריו, שמע אותו 'מרבני זקני עה"ק ירושלים ת"ו', כלומר זוהי המסורת הסיפורית החיה שהשתמרה בירושלים עוד במאה ה-18 סביב פרשת שהותו של רח"ו בעיר ועזיבתו אותה'. וזה עניינה:

ידוע דחזקיה המלך ע"ה מפני שנחריב סתם את מי גיחון... ובזמן שהרב מהרח"ו היה בעיר ירושלים בא שר אחד תקיף הנקרא אבן סיפין... ושאל אם נמצא היום מי שיוכל

⁷⁵ שער הגלגולים הקדמה ל"ו דף מ"ב ע"ב.

⁷⁶ האר"י מכוון את רח"ו לירושלים בשנות החניכה שלו 'כי שם מקום דירתו האמיתית ושם עיקר השגתי וכל טובתי (חזיונות ט, מהד' פיירשטיין עמ'), נבואה המגיעה מדרעא בשנת שלד מצביעה על היות רח"ו משיח בן יוסף ושולחת אותו לירושלים וישכון בה שתי שנים בהכרח, אך בשנה השלישית הבחירה בידו אם ירצה ידור שם' (חזיונות א ט, מהד' פייר שטיין עמ 49), עוד בערוב ימיו בדמשק בשנת ש"ע מעודדת אותו הרואה בטיפות השמן לחזור לירושלים 'וכשאלך עתה יהיה לי שם מעלה גדולה וכבוד גדול ועושר ושלמות הנפש'.

⁷⁷ ראו חזיונות ב' כה – ל, מהד' פייר שטיין עמ' 86 – 89.

⁷⁸ חזיונות ב' כו עמ' 87-86.

⁷⁹ ראו חזיונות א' יב – יג, מהד' פייר שטיין עמ' 55 – 51; שם ג' א – ד, מהד' פייר שטיין עמ' 102.

⁸⁰ ראו דיונונה להלן בסעיף בין מיתוס למציאות, עמ' 20 – 22.

⁸¹ ראו מ' בניהו, ר' חיים ויטאל בירושלים, סיני ל (תשי"ב) עמ סה – עה; הנ"ל, חידוש הפולמוס על פיטור תלמידי חכמים ממיסדים בירושלים בשנת שני"ו, וסיבת עקירת דירתו של ר' חיים ויטאל מירושלים לדמשק, אסופות, ספר שמיני (תשנ"ד), עמ' רמא – רסב. וראו ג' שלום שטר ההתקשרות. על מקובלי ירושלים בתקופה זו וזיקתו האפשרית של רח"ו אליהם, ראו י' גארב, קבלתו של ר' יוסף אבן צייאח כמקור להבנת קבלת צפת, בתוך: קבלה: כתב עת לחקר המיסטיקה היהודית ד (תשנ"ט), עמ' 255 – 313.

לפתחו. וא"ל הגויים יש חכם שהוא אלהי ושמו ר' חיים ויטאל ודאי שהוא יכול לפתחו. ושלח אחריו יום הששי וא"ל גוזרני עליך שבעוד שהולך הוא לבית המקדש פתוח תפתח את הנהר הזה שסתם מלך שלכם... ואם אין דמך בראשך. ומהרח"ו עשה קפיצת הדרך והלך לדמשק ובא אליו האר"י זצ"ל ובחלום ידבר בו הסכלת עשו כי זה השר היה גלגול שנחריב וכן נקרא אבן סיפ"ן שבערבי פרושו אבי החרבות ואתה יש בדך ניצוץ חזקיה המלך והיתה שעת הכשר לתקן ולפתח מי גיחון כי שלא ברצון חכמים עשה חזקיה הע"ה שהוא מהדברים שלא הודו ובוזה היתה אתחלתא דגאולה. והשיבו מהרח"ו לא רצייתי להשתמש בשמות הקדש. וא"ל האר"י אלו לא נשתמשת לבא לדמשק החרשתי אבל מאחר שנשתמשת לזה היית יכול לפתחו והיה קדוש ה' ותקון גדול. אמר לו המהרח"ו אם כן אחזור לירושלים לפתחו א"ל חליף שעתא ולא זימניה הוא ע"כ שמעתי.⁸²

הספור הפלאי מערים אולי קושי ביחס לשאלה באיזו מידה יש ליחס לו אמינות היסטורית. אולם בתוך עולם המושגים של קבלת האר"י ותודעתו העצמית של רח"ו הוא משתלב היטב ויכול להוות בלי קושי חוליה קוהרנטית במסכת חייו של רח"ו כפי שהוא מתאר אותה בספר החזיונות. כך ביחס לראייתו כניצוץ חזקיהו המלך, דמות משיחית אף היא, אותו הוא מחויב לתקן כחלק מן השורשים של ענף נשמתו⁸³, וכך גם ביחס לעמידתו מול אבן סיפ"ן, גלגולו של סנחריב, שהיא חלק אימננטי מזהותו כמשיח בן יוסף. גם החלום בו מופיע האר"י ונוזף ברח"ו על החמצת השעה, ומתייחס בביקורת לשימוש שלו בקבלה מעשית ובמאגיה נראה כלקוח מספר החזיונות ואופייני כל כך לתהפוכות הנפש הפנימיים ביותר של ר' חיים ויטאל. דא עקא, שחלום זה, שהשתמר בזיכרון של זקני ירושלים, איננו מתועד בין דפיו של ספר החזיונות (ואולי הושמט על ידי רח"ו בעריכת זיכרונותיו בדמשק סמוך לשנת ש"ע?) וכמוהו לוטה בערפל פרשת שהותו בעיר ועזיבתו אותה. מתוך הסיפור שמביא החיד"א עולה כי מקורו הקדום של הגיחון בימי חזקיה כנראה היה בתוך העיר ממש, אם כך פתיחת הסתימה שסתם חזקיה מצטיירת כחידוש הנביעה בתוך העיר. תמונה זו של מים חיים הבוקעים מירושלים ומהר הבית היא אחת מתמונות הנבואה רבות העוצמה של אחרית הימים.⁸⁴ הציפייה המשיחית מר' חיים ויטאל כאן ברורה, וזו מעמידה את ההחמצה שהחמיץ באור חמור עוד יותר.

והנה, דווקא להתרחשות הדרמטית סביב פתיחת סתימתו של נחל גיחון ניתן למצוא הד ברובד הסמלי והמיתי של החלומות המתועדים מתקופת ירושלים. רח"ו מתעד שני חלומות של מוסלמים משנת של"ט, האחד בנאי פשוט והאחר פליל גדול שבביתו גר רח"ו בשכירות, שמקיר ביתו הדרומי בוקע מעין מים חיים ומשקה לכל העולם.⁸⁵ אשה ישראלית חולמת שהפליל הגדול שבירושלים שיד עבד אל נביא, שנפטר אותה שנה בא לרח"ו ומוסר לו את מפתחות הר חבית תוך שהוא מכיר בבעלותו הלגיטימית עליהם. רח"ו נוטל את המפתח ובונה עם יהודים רבים את הריסות המקדש.⁸⁶ שומר הר הבית רואה אותו מרחף מעל ההר בלילות.⁸⁷ רח"ו גם מתאר

⁸² ר' חיים דוד אזולאי, שם הגדולים, ירושלים תשנ"ד, מערכת גדולים דף ל.

⁸³ ראו למשל חזיונות ד י, מהד' פייר שטיין עמ' 140; שם מה, עמ' 171 ועוד.

⁸⁴ ראו על כך ח' פדיה, תמורות בקודש הקודשים: מן השוליים למרכז, מדעי היהדות 37 (תשנ"ז) עמ' 53 - 110.

⁸⁵ ראו חזיונות ג' א' וב', מהד' פייר שטיין עמ' 102.

⁸⁶ שם ג, ג עמ' 102.

⁸⁷ שם א' יג' עמ' 50.

ויכוחים תיאולוגיים עם המוסלמים באמצעות מתורגמן,⁸⁸ ומתעד חלום משנת של"ט הנחלם תוך כדי לימוד לילי מול הר הבית, הנראה מחלוננו, ולאחר תפילה לשלום ירושלים ולהצלחתה ממגפה המשתוללת במצרים. בחלום הוא נאבק בשר צבא גויים וצבאו הבאים 'לצבא על ירושלים לשללה', הלה מנחית מכה על ערפו. מרוב כאב מתעורר רח"ו ומגלה נחש המתחיל להיכרך על רגליו וזה בורח עם התנערותו של רח"ו לחור בכותל ביתו.⁸⁹

נראה כי בחלום זה ניתן ביטוי דרך תודעתו של רח"ו לעולה מן החזיונות האחרים הסובבים אותו ואף מן האגדה שנשתמרה בתודעת בני ירושלים. רח"ו נראה כעומד בראש מאבק מיתי גדול על ירושלים מול שרי הגויים והסיטרא אחרא, מתפקידו הבולטים והמתקדמים ביותר של משיח בן יוסף. תפקיד שנושא עמו גם סכנה גדולה, האורבת לו מן הגויים שעתידיים להרגו. ירושלים ובית המקדש עומדים במרכז המאבק, כשתמונת בקיעת המים מלווה אותו. דומה כי אין תקופה, גם לא מאוחר יותר בחיי רח"ו, בה מצויים רמזים לניסיון ממשי שלו לממש באופן ריאלי גם אם בדרך מיסטית את ייעודו המשיחי. עוד בחלומותיו המאוחרים בדמשק עולה המחשבה על שיבה לירושלים לצורך פעילות משיחית, וגם מדברי ר' שמואל ויטאל בנו, אותם ראינו לעיל, עולה כי מימוש ייעודו המשיחי של אביו כרוך בתקומת ירושלים. מה ציפה ר' חיים ויטאל שיתרחש בירושלים ומה היה תורף פעילותו המשיחית בעיר? **כיצד נתבדתה** ומה גרם לכישלוננו? כיצד ומתי עזב את העיר? ספר החזיונות שותק בעניין זה,⁹⁰ אולם המשקע שנותר הוא המשקע המיתי המשמר את תורף תקופה זו ומשמעותה הפנימית והעמוקה בחיי רח"ו. וממנו ניתן ללמוד על משקלו העצום של המימד המיתי בחייו ובתודעתו של ר' חיים ויטאל. עם זאת יש לשים לב, כי מיתוס זה הוא מיתוס משיחי שחומריו אינם לוריאנים במובהק. הוא לקוח מתוך המאגר הגדול של האתוס היהודי המשיחי ומכיל תמונות וסמלים קדומים ורבי עצמה. עובדה זו מחזקת את אבחנתנו אודות המוקד המשיחי הממלא את תודעתו של רח"ו ברקמו את סיפור החיים האישי שלו באמצעות עריכת ספר החזיונות, ואודות החלשות משקלם היחסי של תכני קבלת האר"י בתהליך זה. המסמן המשיחי בתודעתו, כך נראה, רחב ואיננו צמוד רק לדוקטרינה הלוריאנית. הוא ניזון גם מן האופק הרחב יותר של הסאגה המשיחית והאפוקליפסה היהודית לדורותיה.

המחזוריות השנתית בספר החזיונות:

בנוסף לציר הזמן הלינארי של חיי רח"ו בו איתרנו כמה מחזורים משיחיים בחייו נבקש להתבונן עתה בציר זמן נוסף הנמתח בספר החזיונות, במעגל השנה. זוהי תבנית מחזורית נוספת המתקיימת בתודעתו של רח"ו ונחשפת בעיקר מעיון קרוב בתיעוד המפורט יותר של רח"ו מן

⁸⁸ שם ג' ד' עמ' 102.

⁸⁹ שם ב' לא, עמ' 89.

⁹⁰ אמנם בחלק ג' של ספר החזיונות ניתן למצוא רמז לסיבת העזיבה את ירושלים. אגב תיאור נבואתה של אשה דמשקאית בשנת שס"ט החווה את שיבתו הקרובה שלו לירושלים מעיד רח"ו: 'והנה תחילה הייתי דר שם ומפני קטנות ולשון הרע יצאתי משם, ואילו לא יצאתי אפשר שכבר באה הגאולה בימי. ואמנם כבר מתו האנשים המבקשים את נפשי' (חזיונות ---). עדות זו של רח"ו אינה מאשרת אך גם לא דוחה את דברי החידא באופן מחלט. מתוכה נראה כי העזיבה נגרמה עקב קטנות ולשון הרע, ועל רקע אפיו של רח"ו ומתחיו עם חבריו לחבורת האר"י ועם הספרדים בדמשק סביר מאוד להניח שהסתבך במערכת יחסים דומה גם בירושלים. אלא שהעדות הסתומה שלפנינו מדברת גם על החמצת השעה ועל כך שאילו נשאר בירושלים הייתה הגאולה מגיעה על ידו, דבר התואם את דברי החידא ומטעין את כל השהות בירושלים משמעות משיחית מבהקת. כמו כן מצויה בה הטענה כי היו שביקשו את נפשו של ר' חיים ויטאל ממש בירושלים ולכן עזב אותה. קשה להניח כי מריבה פנים יהודית, קשה ככל שתהיה הגיעה למימדים של רצון לקחת את נפשו של רח"ו. כנראה שבקשורה המוסלמים דווקא ולכן צריכה היתה להיות סיבה טובה. גם עניין זה הופך את עדות החיד"א ללא נטולת גרעין היסטורי ונראה כי היה אירוע דרמאטי כל שהוא שגרם לעזיבת הרח"ו את ירושלים. עוד בעניין זה ראו דברי שמואל בנו המצוטטים לעיל ליד הערה 75, וראו בניהו, לעיל הערה 81.

השנים שסז – שע בדמשק. לדברי י' ליבס, המחזוריות השנתית, באה לידי ביטוי בשער הכוונות, ילפיה מיתוס זה נשלם לא במשך ההיסטוריה אלא אחת לשנה; ויותר משמדובר כאן על התפתחות היסטורית רצופה, מדובר כאן במיתוס עונתי, כעין מות התמוז או אדוניס ותחייתם כמדי שנה בדתות הפגאניות.⁹¹ קרוב לוודאי שר' חיים ויטאל, שהעלה על הכתב את תורת הכוונות הלוריאנית, ניהל את חייו על פיה, ובכך אין כל רבותא. אולם עיון קרוב בחלומותיו תוך שימת לב למעגל השנה חושף תבנית מחזורית, שבה תכנים מסוימים, הקשורים לרוב למעגל השנה ולמשמעויות המיתיות והקבליות הקשורות בו, שבים וצפים בחלומותיו של רח"ו משך שנים בתבנית חוזרת הנקצבת מתוך פעימת הזמן השנתי.

ראשית יש לציין את מקומה של השבת, ובעקר ליל שבת, כזמן חלימה מרכזי, שבו נקשרים כמה חלומות מכוננים בחיי רח"ו.⁹² על פי תפיסה מחזורית זו, של השנה כמיקרוקוסמוס של הזמן ושל התהליך המשיחי ניתן להסביר גם תאריכים חוזרים אחרים סביבם ממוקדים החלומות - ראש השנה, יום כפור, שמחת תורה, חנוכה, פסח וימי בין המצרים. כך למשל חוזר המעמד של דרשת תשובה בבית הכנסת וסצנת תקיעת השופר בר"ה וביום כפור, תקיעה שמצליחה רק לעתים רחוקות, ויש לה משמעויות משיחיות מבהקת כמבשרת את התשובה והגאולה.⁹³ סביב ואודות שמחת תורה חוזרים חלומות בהם עומד במרכז קבלת תורה והשגתה, ספר התורה כסמל לאר"י ולתורתו.⁹⁴ גם חודש כסלו וחנוכה מתגלים כתאריכים משמעותיים ביותר, הנושאים מטען משיחי וכובד מיתי מיוחד.⁹⁵

⁹¹ ראו י' ליבס, 'תריץ אורזילין דאיילתא' – דרשתו הסודית של האר"י לפני מיתתו, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל י (תשנ"ב) (להלן: ליבס, תריץ אורזילין), עמ' 126.

⁹² חלום ההקדשה המונומנטלי, שכולל בתוכו גילוי אליהו וגילוי שכניה, מתרחש בליל שבת טבת שכו, (חזיונות ב' ג', מהד' פירשטיין עמ' 73-77) וראו ניתוחו של אידל את פרקטיקת הבכי שקדמה לחלום, קבלה היבטים חדשים, ישראל תשע"ג, עמ' 99 – 98. החלום המבשר את המפגש הגורלי של רח"ו עם האר"י, ובו הוא מצטווה ללכת לבית הכנסת של האשכנזים ששם מכניסים ספר תורה והחלום המבשר את מותו של האר"י בטרם עת, נחלמים שניהם על ידי רח"ו בליל שבת: חלום המפגש, ליל שבת הגדול שכו, חזיונות ב', ו מהד' פירשטיין עמ' 77-78, חלום המוות ליל שבת כד תמוז שלב, יובע"ש האחרת הוכה מורי ז"ל במגפה ונפטר בה' לאב', חזיונות ב, טו, שם, עמ' 82-83. על מעמדם של החודשים בהם מתרחשים חלומות אלה, ניסן ואב בעולמו של רח"ו ראו דיונונו להלן. שני חלומות הנושאים רמזים ברורים לתפקידו המשיחי של רח"ו מתרחשים בליל שבת בסמוך לבואו של האר"י לצפת בשנת של (חזיונות פירשטיין ב, ח עמ' 78 – 79, שם ב, עמ' 80-81). בשבת מתבשר רח"ו על תוספת רוח הקודש וחלקי נשמתו, ועוד. גם בשנים המאוחרות יותר, המתעדות את פרקי חייו של רח"ו בירושלים ובדמשק מהווה השבת מוקד חלימה והתרחשות מיסטית ומשיחית. רח"ו חולם חלום טרנספורמטיבי שבמהלכו הוא מתבשר על ידי האר"י כי הגיע זמנו ללכת לירושלים בליל שבת, כו ניסן שלי"ז (חזיונות ב כו עמ' 87-86). בליל שבת שלי"ט מתאר רח"ו תפילה מיסטית הקשורה לגאולה ובעקבותיה מאבק בנחש בחלום ובמציאות. תמונה זו מקפלת בתוכה רמזים בודדים לפעילותו המשיחית העלומה של רח"ו בירושלים בליל שבת שלי"ט מתאר רח"ו תפילה מיסטית הקשורה לגאולה ובעקבותיה מאבק בנחש בחלום ובמציאות. תמונה זו מקפלת בתוכה רמזים בודדים לפעילותו המשיחית העלומה של רח"ו בירושלים (חזיונות ב לא, עמ' 89), וראו דיונונו במימדים המיתיים והסמליים של חלום זה ושל תקופת ירושלים לעיל עמ' --. גם עיקרו של מעשה הרוח בדמשק של שס"ט, המתואר בניגוד לכך בפירוט רב, ומהווה נקודת שיא בולטת בגל המשיחי האחרון בחיי רח"ו, מתרחש במהלכה של שבת אחת (חזיונות א' כב, עמ' 58 – 62). על חלומות שבת נוספים בספר החזיונות ראו למשל חזיונות ב נ עמ' 97 – 98, שם ב נא עמ' 100 ועוד. גם בסוף חלק ב, בסעיף החותם מאדר שעג, בו מתועד חלום של משה מזרחי הסופר, ובעקבותיו מספר לו רח"ו כי 'בשתי לילות של שבת חלמתי עם אליהו ז"ל'.

⁹³ ראו למשל חזיונות ב מ, מא, מהד' פירשטיין עמ' 92 – 93, שם ב נ, עמ' 98.

⁹⁴ ראו חזיונות ב ט, שם עמ' 97, שם ב' מ עמ' 93, שם נ עמ' 97.

⁹⁵ בכסלו שלי"ח, נראה לרח"ו הכוכב המיוחד מעל צפת והחלום המשיחי בדמות החושן ובעקבותיו בט"ו בכסלו עלה בפועל לירושלים (חזיונות ב כט, מהד' פירשטיין עמ' 88 – 89). בשנת שס"ז ביי"ב בכסלו חלם רח"ו את החלום המשיחי המונומנטלי בו הוא נפגש עם קיסר רומי בשנת שס"ז ביי"ב בכסלו חלם רח"ו את החלום המשיחי המונומנטלי בו הוא נפגש עם קיסר רומי (חזיונות ב, לו, מהד' פירשטיין עמ' 90 – 91). חלום זה מקיים זיקה עם המיתוס המשיחי של שלמה מלכו, כפי שהראה מ' אידל, שלמה מלכו כמגיקון, ספונות ס"ח ג [יח] (תשמ"ה), עמ' 199 וראו גם מוטי בנמלך, שלמה מלכו – חייו ורישומם בהיסטוריה, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, טבת תשס"ז. עמ' 290 – 295. לניתוחו של חלום זה ראו גם, עלי יסיף, אגדת צפת, חיים ופנטאסיה בעיר המקובלים, ישראל 2011, עמ' 123 – 126 (להלן: יסיף, אגדת צפת. ראו חזיונות ג כו, מהד' פירשטיין עמ' 114. ובאחת מהנבואות המשיחיות מספרד בהן עסקנו נקבע מועד הגאולה המיוחד לחנוכה שנת ש"ע (חזיונות, אשכולי עמ' רמז). בכסלו ש"ע חולם ר' חיים ויטאל חלום המסביר את הקשר המיוחד בינו ובין חג החנוכה: "אינך מכיר ערך מדרגתי כי הנה כל בחינות חנוכה נרמזים בשמי... כי הנה ח' של חיים היא ח' של חנוכה. גם כן ח' של חיים רמז לח' אורות נרות חנוכה. אבל השמן שבנרות נרמז בשתי יודין של חיים, שהם סוד מה שכתוב במנורת זכריה

אולם דומה כי על תהליך מחזורי רב משמעות ניתן ללמוד דווקא על דרך השתיקה. וזאת בהמשך לקשב שלנו לידו הבוחרת של ר' חיים ויטאל ולמודעות לקיומם של אזורים מוצללים אותם הוא מצניע במהלך סיפורו. בחינה מדוקדקת של תאריכי החלומות העצמיים של ר' חיים ויטאל בספר, מעלה כי החל מסוף שנת של"ב, שנת מותו של האר"י, ולאורך מרבית השנים הבאות המתועדות בספר החזיונות, בין החודשים ניסן לאב אין תיעוד עצמי של חלומות רח"ו, וזאת בשונה מתיעוד חלומות אחרים עליו, שנראה כתיעוד רציף המתפרסם ללא הבחנה על פני השנה כולה. עניין זה יכול להתפרש בדוחק כמקרי, אך נראה שאין להתייחס אליו כך לאור המשמעות המשיחית שייחסו האר"י ורח"ו לחג הפסח ולחודש ניסן, ולזמן שבינו לבין חדש אב. הסוד העומד ככל הנראה מאחורי פעימה מחזורית זו הוא סוד שביעי של פסח.

סוד שביעי של פסח ומקומו בחיי רח"ו:

הספרות הקבלית הקדישה עיונים רבים ומרתקים לקריעת ים סוף, אולם הכינוי 'סוד שביעי של פסח' יוחד לסוד מסוים הנעוץ בדברים של ר' שמעון בר יוחאי בזוהר בשלח. פרשה זוהרית זו מתייחסת למצוקתם של ישראל על פי החירת, על סף החרות. בפרפראזה על התיאור המופיע כבר במדרשי חז"ל של המיצר מתוכו בוקעת הגאולה - 'הים סוגר והשונא רודף והחיות מן המדבר' - אומר ר' שמעון:

אילה אחת יש בארץ והקדוש ברוך הוא עושה הרבה עבורה.
בשעה שהיא צועקת הקדוש ברוך הוא שומע מצוקתה ומקבל קולה...
וכשצריכה ללדת היא סתומה מכל צדדים,
אז מניחה ראשה בין ברכיה וצועקת ומרימה קולה והקדוש ברוך הוא חס עליה
ומזמן לה נחש אחד שנושכה בערוותה ופותח אותה וקורע לה אותו מקום ויולדת מיד.
אמר ר' שמעון: בדבר זה לא תשאל ולא תנסה את ה', וכך הוא דווקא.⁹⁶

תמונת לידת האילה, מעידה על קשב רגיש של הזוהר למוטיב הלידה בסיפור יציאת מצרים, החל במיילדות ובנשים העבריות ובמאבקן על הילודה, דרך הולדת משה המושיע, וכלה במוטיבים קונקרטיים מעולם הלידה כמו הדם על המשקוף, בקיעת המים והמעבר בים סוף כמעבר בתעלת הלידה הלאומית.⁹⁷ מיתוס האילה,⁹⁸ מופיע כאן במופע קיצוני וחריף עליו אומר רשב"י 'בדבר זה לא תשאל ולא תנסה את ה' וכך הוא דוקא'. מטה משה, הבוקע את הים, עובר בתמונה מיתית זו טרנספורמציה ומדומה לנחש הפותח את רחם האילה. תמונה זו היא שעומדת בלבו של סוד שביעי של פסח בקבלת האר"י. זהו סוד אזוטרי שבכמה מנוסחאותיו מופיעה הפתיחה:

ושניים זיתים עליה... והם גם כן סוד אלה שני בני יצהר.. גם יצהר הוא אביו של קרח. ומי של חיים הוא מי של מנורה, שהם הנרות עצמן, הרי נרמזו בשמי הנר והשמן והאור. גם נרמזו בשמי שמו של הגואל הוא בעל נס חנוכה והוא מתתיה חשמונאי, (חזיונות ב מח, מהד' פייר שטיין עמ' 96). חג החנוכה טעון אפוא משמעות משיחית הקשורה ללא הפרד בדמותו האישית של רח"ו ובשניים אחרים, הגזורים משרש קין כמזוהר, קרח ומתתיהו.⁹⁶ זוהר בשלח, ח"ב נב ע"א – ע"ב.

⁹⁷ לעניין זה א' פרדס, הביוגרפיה של עם ישראל – ספרות ולאומיות במקרא, תל אביב תשס"א, עמ' 21 – 38; ש' אסולין, יציאת מצרים כסיפור של שליחה, בתוך: עמודים תשסג, גליון 7 ע' 4.
⁹⁸ על האילה בזוהר ראו י' ליבס, פולחן השחר- יחס הזוהר לעבודה זרה. ירושלים, תשע"א 2011, עמ' 141-167; ליבס, תרין אורזילין; מ' כרמלי, מה עושות האילות בלילות? זוהר בשלח. קבלה, כ"ג, תשע"א. עמ' 159-129; ר' מרוז, תשוקת הקבלה: תשוקה, פאסיביות ואקטיביות בקבלה', בתוך: תשוקה, בעריכת ש' בידרמן ור' לזר, תל אביב 2007, עמ' 116-140., ר' קרא- איונוב קניאל, 'חיה אילה ונחש- עלילות אחרית וראשית, מיתוס ומגדר', קבלה 21, תש"ע. עמ' 255-309; Abraham Berger, Ayalta- from the Field to the Mother of Messiahs, Salo Wittmayer, Baron; Jubilee, Volume 1, Jerusalem 1974, pp. 209-217. דימוי האילה בספרות התלמודית ובספר הזוהר כמבטאת את המתח שבין התורה והגוף, עבודת מוסמך, אוניברסיטת חיפה 2013.

יולכן נבאר עתה סוד ענין האילה בסוד עמוק ומופלא נסתר מעין כל כי מועטים המה בעולם מיעוטי דמיעוטי דידי רזא דנא'.⁹⁹

על סוד שביעי של פסח בקבלת האר"י כבר עמד בהרחבה יהודה ליבס במאמרו 'תרין אוריזילי דאיילתא, דרשתו הסודית של האר"י לפני מיתתו'.¹⁰⁰ הוא קושר בין סוד שביעי של פסח, המפרש את תמונת לידת האילה ושגילוי עלה לאר"י בחיי בנו, לסוד 'תרין אוריזילין דאיילתא' - שני תאומי הצביה, שבעקבות גילוי נגזרה על האר"י עצמו מיתתו. סוד שביעי של פסח מופיע בשער הכוונות ובמקבילות נוספות¹⁰¹ אך סוד תרין אוריזילין נגזר ולא הועלה על הכתב. על פי דרוש שביעי של פסח, בערב פסח בליל החג הראשון מצוי זעיר אנפין באופן זמני בגדלות ומסוגל על כן לעבר את הנקבה העליונה. למחרת חוזר הוא לקטנותו, ומאז ואילך גדל הוא בהדרגתיות. ביום שביעי של פסח, היום בו נקרע ים סוף, אמורה המלכות ללדת אותן נשמות שנתעברו בה שבוע קודם לכן. זעיר אנפין אינו מסוגל אלא לזווג שאינו גמור, זיווג של קטנות. בעקבות הזהר מסומלת המלכות באילה, הנחש הוא זעיר אנפין ולעתים יכולים הצדיקים, או דמויות משיחיות שונות, לתפוס את מקומו בכוונותיהם ולאפשר לידת נשמות טהורות. נשמות אלו הם נשמת או נשמות המשיח. בניסיונו להתחקות אחר פשר סוד תרין אוריזילין דאיילתא מזהה י' ליבס, את הנשמות המעולות ביותר, שנוצרו מן הזיווג של יום ראשון של פסח בין זעיר אנפין לשכינה עם שני תאומי הצביה, משיח בן דוד ומשיח בן יוסף. חבלי הלידה של האילה היא השכינה, כולל נשיכת הנחש, הם חבלי הגאולה. גילוי סוד האוריזילין נאסר בשל אופיו המשיחי החרף, אך לא פחות מכך בשל העיסוק בניסיון המעשי לילד את שני המשיחים, את הגאולה, בין היתר באמצעים כמו מאגיים, הקשורים לקבלה המעשית. יתרה מכך, אופיים האזוטרי של סוד שביעי של פסח וסוד תאומי הצביה קשור גם לכך שהם פורשו על ידי האר"י כמוסבים באופן אישי עליו, על תפקידו המשיחי, ועל חלקי נפשו בגלגול זה ובגלגולים קודמים.¹⁰² מותו הקרב מסתבר לו בשבועות האחרונים לחייו כגזרה על מות משיח בן יוסף. לדברי ליבס שם בסוד תרין אוריזילין דאיילתא 'עסק האר"י בבניין נשמתו שלו ואולי גם זו של תלמידו ר' חיים ויטאל, ובעיקר בשלב האחרון של בניין זה, שבו נוספו לנשמות יסודות משיחיים, כלומר התעברות של אישים משיחיים כמשיח בן יוסף, משה רבינו, אליהו'. בשני המקרים, מקרהו של משה ומקרהו של אליהו, מדובר על העברת התפקיד לתלמיד לפני מות הרב. ומאחר שגם דרשת האר"י על 'תרין אוריזילין' נאמרה בסיטואציה דומה, אפשר שתוכנה היה העברה של המעלה הרוחנית מן האר"י לתלמידו ר' חיים ויטאל, כפי שעברה מאליהו לאלישע'.¹⁰³

גם ר' מרוז רואה בסוד שביעי של פסח ניסיון חריג, על רקע הקבלה הלוריאנית הרואה את הגאולה כתהליך תיקון מתפתח, להחיש את הגאולה באמצעות מעשים יזומים במועדים הראויים לכך, ומועד מובהק כזה הוא שביעי של פסח. להערכת מרוז הולדתה הסופית של הנשמה המשיחית לאחר עיבורה, הוא בחג השבועות, בסיום התהליך שבין פסח לשבועות בו גדל זעיר אנפין.¹⁰⁴ אולם להערכת ליבס, זמן גילוי סוד האוריזילין היה ככל הנראה בסוף תמוז סמוך

⁹⁹ ראו ליבס, 'תרין אוריזילין', הערה 166.

¹⁰⁰ על סוד זה ראו גם ר' מרוז, גאולה, עמ' 330-315. וראו פיין, רופא הנפש עמ' 315-330.

¹⁰¹ ראו שער הכוונות, חלק שני, עניין ספירת העומר דרוש יב, ירושלים תשל"ח, כרך י, עמ' קפו - קפת; וראו ארבע מאות שקל כסף, סוד ה', עמ' יד - טו. בשני המקורות מתוארים האירועים הדרמאטיים סביב גילוי סוד זה.
¹⁰² האר"י ראה עצמו כגלגול של רשב"י ושל משה רבנו וכפי שהראה בועז הוס, הוא ראה את חבורת הזוהר כדגם לחבורתו וזיהה גם את תלמידיו כגלגול חבורת תלמידי רשב"י (ב' הוס, הקהילות הזוהריות של צפת, בתוך: ז' גריס, ח' קרייסל, וב' הוס (עורכים), שפע טל: עיונים במחשבת ישראל ובתרבות היהודית, באר שבע תשס"ד, עמ' 149 - 170.
¹⁰³ ליבס, תרין אוריזילין, בסביבות הערה 144.
¹⁰⁴ ראו מרוז הערה 46, שם.

לתאריך מותו של האר"י, שמת כאמור עקב עיסוקו בסוד זה בחודש אב. הולדת העופרים אפוא קשורה למסורות על הולדת המשיח באב.

אם אכן סוד שביעי של פסח וסוד תרין אורזילין דאילתא כרוכים בטבורם בהעברת השרביט המשיחי לידי ר' חיים ויטאל, ובהתעברות שני תאומי הצביה בו, הרי שיש לצפות כי סודות אלו השפיעו על חייו באופן משמעותי. מעבר לתיאורים הנרגשים של רח"ו את נסיבות גילוי הסוד על ידי האר"י ואת המחיר הנוראי שגבו, נראה כי ניתן ללמוד על עקבות השפעת סוד שביעי של פסח ורמת חיוניותו בחיי ר' חיים ויטאל והאנשים הקרובים לו מתוך כמות החלומות בהם מופיע מוטיבים הקשורים לסוד זה – קריעת ים סוף ובקיעת מים בכלל, התמודדות עם נחשים, הולדת בנים ומותם בלא עת ועוד.

אולם נראה כי השפעתו של סוד זה חזקה מאד גם ברמה הקונקרטי והמעשית. זמן גילוי סוד שביעי של פסח על ידי האר"י היה בחודש ניסן וכשלושה חודשים מאוחר יותר, בשלהי תמוז של"ב, זמן בין המצרים, גילה האר"י לרח"ו בעקבות הפצרותיו את סוד 'תרין אורזילין דאילתא', שבעקבותיו נגזר עליו מותו בה' אב. והנה, כאמור, מתוך בחינת תאריכי חלומותיו של ר' חיים ויטאל אחרי מות רבו, כלומר החל משנת שלב, עולה דפוס מחזורי אופייני ובו פרק זמן של הפסקה בחלימה או שתיקה ביחס אליה בין ניסן לתשעה באב בכל שנה. לאור כל זאת עולה אפשרות, לפיה ראה רח"ו כל שנה כמחזור זמן בעל חוקיות משלו, כאשר בעניין הגאולה המעסיק אותו באופן אישי ומיוחד, היא הפעילות הוא חודש ניסן, סביב חג הפסח ובו מרוכזים המאמצים והצפיות. יתכן, ובהתאם למהלכם של סודות קבלת האר"י בעניין זה, בכל שנה משביעי של פסח ועד לחדש אב, מתקיים בתודעתו של רח"ו מחזור משיחי שלם, שבמהלכו מתחולל תהליך הגדילה של זעיר אנפין במהלך ימי ספירת העומר עד שבועות, ואילו לקראת חודש אב תלויה ועומדת הצפייה הדרוכה לתוצאות הפעילות, להולדת האורזילין או התולדות המשיחיים שלהם.

מעקב אחר הלך רוחו של ר' חיים ויטאל בשנות העריכה המאוחרות של ספר החזיונות מצביע על נוכחות מוגברת של עקבות סוד שביעי של פסח בתודעתו בשנים אלה. כך בשנת ש"ע מופיע מוטיב קריעת ים סוף בשלושה חלומות משמעותיים ודרמטיים בהם בוקע רח"ו את הים או את הירדן ומוביל מהלך משיחי גדול.¹⁰⁵ יתרה מכך, בהערה מאוחרת שמוסיף רח"ו ליומן החלומות והאירועים בערוב ימיו, בכתב יד שהחולי והזיקנה כבר ניכרים בו, ובה הוא מתאר את שאירע בשביעי של פסח שנת ש"ע, עדיין בולט מקומו המרכזי של סוד שביעי של פסח בתודעתו ובמחזור השנה שלו :

'הש"ע. יום שביעי של פסח יצאתי אחר תפלה מן בית הכנסת וסיעת נשים הולכות לפני. ותבט אשה אחת מאחוריה לראות פני, ותרא מצד ימיני עמוד אור לבן, מבהיק כפל כפלים מאור השמש וממלא כך רוחב הדרך ההוא כולו וקומתו כפלים משיעור קומתי... ולא יכלה לראות פני.¹⁰⁶ לאור זאת, היתכנותו של מחזור משיחי סמוי אחריו עוקב רח"ו בהתבוננותו הרטרופסקטיבית במהלך המשיחי של חייו, ואותו הוא משקע בעריכת החלומות בכתביו, לא נראית מופרכת. מחזור שמהלכו הסמוי והמוגבר מתרחש בין ניסן לאב, ואילו את אותותיו הגלויים ניתן למצוא בין דפי ספר החזיונות במערך הציפיות המשיחיות ההולך ונבנה עד אליו, ובפריסת מפח הנפש והאכזבה לאחריו.

¹⁰⁵ ראו חלומותיו של שמואל בן י רח"ו מחשוון שע, חזיונות ג נו, מהד פייר שטיין עמ' 127, חלום יוסי בנו, מכי שבט ש"ע, חזיונות ג סא, פייר שטיין עמ' 128 – 130, וחלום שמואל בנו מכד לאדר ש"ע, חזיונות ג סג, מהד פירשטיין עמ' 131.
¹⁰⁶ ראו חזיונות א' כז, מהד' פירשטיין עמ' 70. וראו הערותיו של אביבי אודות מעמדו המאוחר של תוספות אלו, קבלת הארי א, עמ' 128.

ואכן, אם נחזור ונתבונן בשנים אותן סוקר רח"ו בספר החזיונות נוכל לראות כי מעבר לשתיקת רח"ו ביחס לחלומותיו הוא בתקופה זו, החלומות אותם הוא בוחר לתעד סביב חדש ניסן טעונים דריכות וצפייה משיחית וחלקם כוללים מוטיבים הקשורים לסוד שביעי של פסח. כמעט בכל אחד מן המחזורים המשיחיים בחיי ר' חיים ויטאל עליהם עמדנו לעיל ניתן למצוא נקודת תפנית אישית או משיחית המתחוללת בניסן.

כך בניסן שכ"ו, בשבת הגדול, חולם רח"ו חלום המשך לחלום ההקדשה המונומנטאלי שחלם בטבת אותה שנה, ובה הוא מונחה ללכת להכנסת ספר תורה בבית הכנסת של האשכנזים. חלום זה מתפרש על ידו כמבשר את הגעת האר"י לצפת. בהמשכו הוא חולם כי באותה הכנסת תורה הוא משמש סנדק בברית המילה של תינוק שהוא מתבשר כי בנו הוא. בן זה מזוהה בפרשנותו לחלום עם התינוק יוסף, שנולד לו מיד אחרי מות רבו ונפטר בן שנה וחצי. רח"ו ראה בתינוק זה גלגול של מורו ויחס לו פוטנציאל משיחי.¹⁰⁷

כעשור מאוחר יותר, בליל שבת כ"ז ניסן של"ז, ניתנת לר' חיים ויטאל הרשות ללכת לירושלים בחלום טרנספורמטיבי¹⁰⁸ המתחיל בראיית קרי ובדברי רבו כי 'עדיין לא הגיע הזמן על מה שצויתך בהיותי חי, שתלך לדור בירושלים' ומסתיים בבשורה המהופכת 'הנה, כבר הגיע הזמן ונותנים לך רשות שתלך לדור בירושלים'. הטרנספורמציה המאפשרת את המעבר לירושלים, הקשור כפי שראינו למימוש ייעודו המשיחי של רח"ו, כרוכה בהתמודדות עם הנחש או סמאל ובמוטיבים הקשורים לסוד שביעי של פסח ולמשיחיות דרך הצבת הדו-פניות של הנחש כממית ומחיה.¹⁰⁹

גם במחזור המשיחי האחרון בחיי רח"ו, בשנות זקנתו בדמשק נחלמים בניסן חלומות מהותיים בהקשר שלנו. משמעותית במיוחד הדינאמיקה המשיחית בשנת שס"ט, אחריה ניתן לעקוב מקרוב, שכן בחלק מאוחר זה של היומן התייעוד מפורט הרבה יותר ויכול, כאמור, להוות תמונת תקריב לתהליכים בהם אנו מתבוננים. שנה זו היא שנת השיא מבחינת כמות ההתרחשויות החזיוניות ותוכן המשיחי. משנה זו מתעד רח"ו שלושים ושניים חלומות של אחרים עליו ושבעה חלומות משמעותיים שלו, ובנוסף על כך מתוארת באריכות ההתרחשות הדרמטית המתוארת בסיפור הרוח ובת רפאל עניו אליה נתייחס בהמשך. בחלומותיהם של הקרובים לר' חיים ניכרת הציפייה המשיחית סביבו ושבה ונשמעת בשנה זו הקריאה לחזור ולעלות לירושלים כחלק מייעודו המשיחי, וזו משקפת אולי גם את מגמת רח"ו עצמו באותה שנה. בחלומותיו הוא, הנכתבים כביתר השנים עד חודש ניסן ומחודש אב ואילך, גובר המתח המשיחי והולך וניכרת תחושתו, כי הוא קרוב להשלמת תיקונו. בשיאו של תהליך זה, בו ניסן שס"ט, חולם רח"ו כי הוא משתתף בתחרות אמירת קדיש, כחלק מחזיון אחרית הימים בו 'עתיד זרובבל לומר קדיש, ואז יעלה קורח וכל עדתו משאול בזמן התחייה'.¹¹⁰ דומה עליו כי מורהו האר"י הוא הבוחן את

¹⁰⁷ חזיונות חלק ב, סעיף ו, פייר שטיין עמ' 77 – 78. חלום זה, שמתוארך כאמור לניסן, נחלם לפני היוודעותו של רח"ו לאר"י ולסוד שביעי של פסח. אולם מכיוון שנקודת המבט של ספר החזיונות רטרוספקטיבית, נראה כי רח"ו מקטלג אותו ברשימת החלומות המשיחיים והמכוננים ומפענח אותו מנקודת המבט המאוחרת של האירועים לאחר התרחשותם.

¹⁰⁸ ראו ס' החזיונות, חלק ב כו-כז, מהד' פיירשטיין עמ' 86-87.
¹⁰⁹ נראה כי יש זיקה בין חלום כו, הנחלם בליל שבת לחלום כז, הנחלם במוצאי אותה שבת, וכי הם מתפענחים האחד מתוך השני. בראשון, השם 'סמאל' בחלום כפוף לשם 'קסטיאל', ובשני, השמות 'נחש הנחשת' חקוקים שניהם על זרועו של אליהו. למקורותיהם של הסמלים והרעיונות הבאים לידי ביטוי בחלום זה ראו הערות 105-101 במהד' פיירשטיין על אתר.

¹¹⁰ ס' החזיונות ב מו (25) פייר שטיין עמ' 95 – 96. מוטיב אמירת הקדיש מופיע בעוד שני חלומות שחולמים אנשים המקיפים את רח"ו באותה שנה, ראו חלומו של ר' ניסים מ' בניסן תשס"ט, חזיונות ג מא, מהד' פייר שטיין עמ' 120, שבו כמעט נשלמת חבורת רח"ו וחסר רק העשירי, שבלעדיו לא ניתן לומר קדיש. הקדיש נזכר גם בחלום רב משמעות של פדוי שבי יהודי משאלוניקי שחולם בחוהמ"ס כי במקום תקיעה יוצאות מן השופר ברי"ה בביה"כ מילות

אנשי המעלה, תנאים וצדיקים ובהם רח"ו, כדי לדעת מיהו שיקרב את הגאולה 'בעגלא ובזמן קריב'. בחלום הנחלם בכ"ב ניסן באותה שנה מזרז אותו האר"י לחזור ולהתיישב בצפת, שתחזור לפריחתה ומבטיח גם את חזרתו הוא לשם.¹¹¹ חלום זה מושפע ככל הנראה מאירוע משמעותי המתרחש זמן קצר קודם לכן, בחול המועד של אותה שנה, ובו מברר רח"ו את מעמדו וגורלו באמצעים מגיים ומתבשר כי הדבר אודותיו הוא 'מהרהר בלבו ומתעצב כל היום... תהיה אחרית הענין טוב מאד'. נאמר לו שוב כי מילוי היעוד המשיחי, תלוי בהשלמת התיקון של עשרה צדיקים נבחרים, שעל ר' חיים לכנס סביבו ובעליה לצפת.¹¹² קריאה זו טעונה במיוחד בעולמו של רח"ו שככל הנראה נכשל במשימה זו מיד אחרי מות רבו.¹¹³ באיזו מידה מעידים חלומות אלה על פעילות ממשית של רח"ו בכיוון זה קשה לדעת. עדות לניסיונות מימושם ניתן לראות באגרת של ר' שלומל משנת שס"ט ובה הוא כותב: 'אמנם עתה מקרוב שלח לומר לחכמי צפת שרוצה לבוא לצפת תוב"ב',¹¹⁴ והד לכך ניתן להסיק מחלומותיהם של המקורבים לרח"ו בהם ניכר המתח סביב כינוס אפשרי של חבורה כזאת.¹¹⁵ ר' חיים ויטאל עצמו שותק גם בשנה זו, וחלומותיו שבין פסח לאב אם היו, אינם זוכים לתיעוד. אולם המתח המשיחי שנזרע עם עיבורה של האילה בפסח שס"ט מגיע לשיאו בשלהי תמוז ובאב אותה שנה עם ההתרחשויות סביב פרשת הרוח¹¹⁶ שנכנסה בבת רפאל עניו והעימות החריף עם ר' יעקב אבולעפיה. אירוע זה, על היבטיו השונים, זכה לדיון מחקרי ענף¹¹⁷ ולכן לא נעייין בו בפירוט. בהקשר שלנו נבקש להצביע על כך שבתודעה העצמית של ר' חיים ויטאל ושל הסובבים אותו התפרש האירוע כהחמצת שעה נוספת, אירוע בעל פוטנציאל משיחי שיכול היה להכריע את הכף וכשל. יתרה מכך, אין זה רק סיבוב נוסף בתבנית המחזורית השנתית, בה מסתיים המחזור המשיחי שוב בפחי נפש בחודש

הקדיש ויקרב משיחיה בעגלא ובזמן קריב'. לפשר הקדיש בספר זרובבל ועליית קרח ועדתו מן השאול בזמן הגאולה ראו הפניותיו בהערה 135 שם וראו ספר החזיונות מהד' שובי נפשי עמ' קעא – קעב, הערות 107 – 108. בנוסף על המקורות המוזכרים שם יש לזכור כי קרח שייך לשרשי נשמת רח"ו והעלאתה של נשמה זו היא חלק מהתיקון של ענף נשמות זה.

¹¹¹ שם ב' מו', עמ' 96: 'אמר לי מורי ז"ל: הנה אני באתי בעולם הזה פעם אחרת, והיו בצפת ת"ר בעלי בתים. ועתה תחזור להתיישב צפת, ויהיו בה אלף ות"ר בעלי בתים ואחזור אני לבוא'.
¹¹² על משמעות החבורה הזוהרית ראוי ליבס, 'המשיח של הזוהר: לדמותו המשיחית של ר' שמעון בר יוחאי, הרעיון המשיחי בישראל: יום עיון לרגל מלאת שמונים שנה לגרשם שלום, ירושלים תשמ"ב, עמ' 225; יהודה ליבס, 'כיצד נתחבר ספר הזוהר', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ח (ספר הזוהר ודורו), ירושלים תשמ"ט; מלילה הלנר-אשד, ונהר יוצא מעדן: על שפת החוויה המיסטית בזוהר, תל אביב תשס"ה ועוד, על חיקויה בקרב חבורת האר"י וחבורת רמ"ק ראו הוס, הקהילות הזוהריות. על חבורת האר"י ראו פיין, רופא הנפש, עמ' --, וראו R. Meroz, Faithful Transmission versus Innovation: Luria and his Disciples in: Gershom Scholem's Major Trends in Jewish Mysticism 50 Years After, P. Schafer and J. Dan eds, Tubingen ראו ב' זק, בשערי הקבלה, עמ' 17 – 23, 43 – 48; הנ"ל, הרמ"ק והאר"י, בתוך: מחקרי ירושלים במחשבת ישראל (תשנ"ב), דברי הכנס הבינלאומי הרביעי לחקר תולדות המיסטיקה היהודית: קבלת האר"י, עמ' 311 – 340. ראו שלום, שטר ההתקשרות.

¹¹⁴ ראו ס' החזיונות מהד' שובי נפשי עמ' נב הערה 67.
¹¹⁵ ראו חזיונות ג' מ, מא, מהד' פייר שטיין עמ' 120, 119. למיטב ידיעתנו אין עדות חיזונית לכינוסה של 'חבורה' ברורה שהקיפה את ר' חיים ויטאל בשנות שהותו בדמשק. עד כמה שידענו משגת, העדות היחידה המשתמשת בטרמין זה באופן לא מובחן להערכתנו מצויה בדבריו של דוד קונפורטי בספר קורא הדורות (ברלין 1846), עמ' מב (א'): 'בימים ההם היה בדמשק הר' אפרים פאנסירי שבא מקושטאנדינא והיה זקן מופלג בשנים ורופא ומקובל וחסיד והם קבורים שם בדמשק הרב מהרח"ו ז"ל והר' אפרים פאנסירי זה אצל זה, ומכלל החבורה ההיא של הרב מהרח"ו ז"ל היה הרב ר' חיים הכהן ז"ל שהיה מעיר חלב והיה מקובל תלמיד הרב מהרח"ו ז"ל וחבר ספרים בחכמת הקבלה ומהם פירוש על שולחן ערוך על דרך הקבלה ועוד חבר ספר גדול דרושים על התורה וקרא שמו תורת חכם... וגם באותה חבורה היה החכם כהר' יפת מצרי חסיד ומקובל ובימי נערוטי בא החכם לעיר שאולוניקי וישב שם קצת ימין וכל אותם הימים זכיתי ללמוד עמו בספר הזהר ובשאר ספרי הקבלה ואז הייתי אני הכותב כבן י"ז או י"ח שנים ולמדתי ממנו קצת חדושין בחכמת הקבלה ממה שלמד וקבל מרבו מהרח"ו. יש לציין שבספר החזיונות עצמו אין לדמויות אלה נוכחות דומיננטית, אולי כבשל המרחק הגיאוגרפי מר' חיים הכהן שהיה רב בארם צובא, כך עולה מדברי סמברי בספר דברי יוסף (הוציא לאור עם הערות שמעון שטובר, ירושלים תשנ"ד, עמ' 376 הערה 41). ואולי היה כבר אז אפרים פאנסירי בין הנפטרים? ויתכן שהוא הזקן אפרים המופיע בחלומו לשל שמואל בן הרח"ו. מצד שני, החולמים המקיפים את רח"ו ונוכרים רבות בספרה חזיונות אינם ידועים ממקורות אחרים כמקובלים בולטים.

¹¹⁶ חזיונות א מהד' פייר שטיין עמ' 65 – 69.

¹¹⁷ ראו בניחו, תולדות האר"י, עמ' 290 – 306 וראו ניתוח והפניות ביבלי אצל יסיף, אגדת צפת, עמ' 48 – 54.

אב. החמצה זו נתפסת כאירוע הרה גורל, שעתיד לדחות את הגאולה בשנים עשרה שנה לפחות, כדברי הרוח, ולהמיט אסון על קהילת דמשק, חרדה לה ניתן ביטוי רחב בחלומותיהם של מקורבי רח"ו.¹¹⁸

החמצת השעה הולכת ונחשפת כאירוע חוזר שקשור להתנהגותו של ר' חיים, המאופיינת בהססנות וחידלון אישיים. וזו מביאה איתה הלך רוח קשה של קטנות, אכזבה ומפח נפש. כך תמה שנת שס"ט על כל ההתגלויות וההתרחשויות הדרמטיות שבה, ועמה נחתם מחזור משיחי נוסף, ששיאו כאמור בין פסח לאב.

לא ברור אם ציפה רח"ו להזדמנות משיחית חדשה שתתאפשר עם השנה החדשה שנת ש"ע. מהלך רוחו, כפי שהוא בא לידי ביטוי בספר החזיונות, נראה כי שנה זו מינורית הרבה יותר והיא עומדת בסימן השלמה עם הכישלון, ועם זאת, כפי שראינו לעיל, סוד שביעי של פסח והמתח המחזורי הקשור בו ממשיך להיות פעיל בעולמו של רח"ו ובתודעת מקורביו גם בשנה זו. נסכם אפוא ונאמר כי המחזוריות המשיחית, הכרוכה בתהליכים הנעים תדיר בין תקווה ליאוש, קוצבת את פעימות הזמן בספר החזיונות הן ברמה הכוללת של מהלך חייו של ר' חיים ויטאל, בו זיהינו עקומה הכוללת מספר מחזורים משיחיים, והן ברמה הפרטנית, ברזולוציה הקרובה המתבוננת במעגל השנה בספר ובדפוס המחזורי המתקיים בו. מחזורים אלה צרובים בזיכרונו ובחלומותיו של רח"ו באמצעות תבניות מיתיות דוגמת חזון בקיעת המעיין בהר בית ה' בתקופת שהותו בירושלים ודימויי בקיעת ים סוף ורחם האילה בסוד שביעי של פסח.

מנקודת המבט של סוד שביעי של פסח אכן נראית מחזוריות זו, בדומה למחזוריות התמוז, כמעגל שבמרכזו דינאמיקה של לידה, מוות ותחיה מחדש אם לא של רח"ו, אזי של המתח המשיחי והמיתוס הקשור בו. בתמונת העולם הלוריאנית כרוכה מחזוריות זו בתהליכים שעובר זעיר אנפין בין מצבי קטנות לגדלות. לדימויים אלה ישנן כידוע גם משמעויות פסיכולוגיות, שעל מקומן בחיי רח"ו ובפרשנות שהיא מעניקה למחזוריות משיחית סזיפית זו של חייו ננסה לעמוד בהמשך.

אך קודם לכן נחזור ונתבונן בסיפור החיים שאורג רח"ו בערוב ימיו בספר החזיונות מפרספקטיבה נוספת. דיונו התמקד עד כה ב'צופן העלי' המשיחי שבאמצעותו בחר ר' חיים ויטל לרקום את עלילת חייו. עמדנו על מחזורים משיחיים ארוכים וקצרים הנעים כל העת, כפי שראינו, בין תקווה לכישלון ויאווש ומשווים נופך סזיפי לסיפור. אולם מחזורים אלה נרקמים על פני ציר זמן לניארי, שניתן לזהותו במידה רבה עם החוט השני והאישי יותר ממנו נטווה סיפורו של רח"ו, עם קו הנפש במסעה אל תיקונה והשלמתה. נפנה מבטנו עתה אל מסע זה ולצורך התבוננות זו ניעזר במשקפיים ספרותיות ופסיכולוגיות ונבחן את ספר החזיונות מבעד לעדשה של 'מסע הגיבור'.

מסע הנפש כמסע הגיבור:

¹¹⁸ ראו חזיונות ג נז – סב, מהד' פייר שטיין עמ' 127 - 131. במהלכם של האירועים המתוארים בפירוט רב שב רח"ו ונועץ באמצעים מאגיים, הפעם עם המלאך שליח המלאך צדקיאל, הנוזף בו: 'ועתה נתרחקת לגמרי ונתייחדת בקרן זווית, וכמה אנשים חולמים חלומות נפלאים ומספרים אותם לך; וכל זה מן השי"ת כדי לחזק את לבך ועדיין לבך פוסח על שתי הסעיפים ואינך מאמין בחוזק באותן החלומות' (חזיונות א כג, מהד' פייר שטיין עמ' 62 – 64). המלאך מאשר את דברי הרוח ונכונותם, וחושף את מטרת התגלותה – והנה לא שלח הב"ה מעשה זה של הרוח בבת רפאל עניו אלא כדי להשיב אנשי דמשק בתשובה. הוא מדברבן את רח"ו: "עשה את המוטל עליך ותקבץ עשרה אנשים היותר ראויים שתמצא, אף אם אינן ראויים לגמרי, והשיבם, וגם עשה מה שבידך להשיב את העם בתשובה. והשומע ישמע והחדל יחדל ואתה את נפשך הצלת" (שם, שם). מדברים אלו מסתבר כי רח"ו לא פעל או לא הצליחה לכנס את חברות העשרה בין ניסן לאב, בניגוד לציווי המפורש של רבו.

כפי שראינו, החומרים המרכזיים בהם משתמש ר' חיים ויטאל בסיפורו הם החלומות. אך בתהליך ההיגוד והכתיבה עובר החלום טרנספורמציה והופך לסיפור. אופיים המיתי והסימבולי של החלומות מעניק לסיפורי החיים שניקס מבעדם את צביונו המיתי, זוהי מעין מיתולוגיה פרטית שגיבורה הוא ר' חיים ויטאל. אם נשתמש בהבחנותיהם של ג'וזף קמפבל וממשיכיו¹¹⁹ וננסה לבחון את ספר החזיונות מתוך המתודולוגיות של חקר המיתוסים נוכל לתאר את מסע חייו של ר' חיים ויטאל כמסע הגיבור המיתולוגי. מסע זה מייצג את מסע הנפש לכינונה, ויש בו תהליך מתמיד של התהוות וטרנספורמציה. נוכל לזהות תחנות מכוונות בחייו של רח"ו, כפי שהם משתקפים בספר החזיונות, עם שלבים טיפוסיים במסע הגיבור המיתולוגי.¹²⁰ נמצא בו את הנבואה על הולדת הגיבור ועל גדולתו העתידית, שלבים של חניכה, והתמודדות, היבריס, אשמה, סבל ועוד.

ניתוח החלומות מפרספקטיבה זו מעלה תבניות עומק אופייניות למסע הגיבור, המסמנות את תוואי ההתפתחות הנפשית. כך לשם דוגמא נוכל לזהות את הופעת האם הגדולה, המגנה והממלטת בחלומו של ר' חיים ויטאל: 'והנה אשה חשובה יפה כשמש נצבת על ראש הסולם, ואחשבה בלבי שהיתה אמי'. היא נחלצת לעזרתו 'ותפשוט את ידה ותעלני לראש הסולם'. אך בהמשך החלום 'וארא והנה שם חלון גדול עגול ושלהבת אש גדולה יוצאה ממנו רצוא ושוב כמראה הבזק.... ואדע בנפשי כי היא להט החרב המתהפכת אשר בפתח גן עדן, ואקרא במרירות נפש אל האשה ההיא ואמרתי לה: אמי אמי, עזרני נא מהלהט הזה, בל ישרפני. ותאמר: אין לך עוזר מזה הלהט כי אם אתה בעצמך'. כאן ניתן ביטוי מובהק לשלב אחר במסע הגיבור ולמוטיב הגירוש מגן העדן, שמשמעותו פרידה מהאם ומציאת כוחות פנימיים בתהליך ההתבגרות. ואכן מורה האשה לר' חיים בחלום: 'שים ידך על ראשך ותמצא שם צמר גפן לבן כשגל וקחהו ושים בחלון הלהט ויסגר ותעבור במהרה'. הפיכת השיער ללבן מייצגת את תהליך ההתבגרות ובפירושו של ר' חיים לחלום זה הוא מזהה את צמר הגפן עם סוד 'שער ראשיה כעמר נקא', שהוא סוד פרצופו רב החסד של עתיקא קדישא. חלום זה נחלם על ידי רח"ו בשלבים הראשונים של נישואיו, ובפרשנות פסיכולוגית ניתן לומר כי מתחולל בו תהליך מכוון כפול שיש בו שחרור מדמות האם ומפגש עם האנימה לקראת הבשלת היכולת הזוגית. בפרשנות קבלית של הסמלים מתפענח החלום זה כראיית פני השכינה, וכניסה למרחבים העליונים דרך פתח השער, היא ספירת מלכות. חלום זה הוא חלום חניכה מורכב שבהמשכו ניתן לזהות שלבים נוספים ממסע הגיבור ומוטיבים הכרוכים בהם כמפגש עם מורה הדרך (אליהו או הזקן בחלום), מסע אל מחוז מרוחק, שהוא המרחב האלוהי העליון האופייני למסע הגיבור המיסטי,¹²¹ וכן את שלב השיבה הביתה.¹²²

תקצר היריעה כאן מלנתח את החלומות והתחנות הביוגרפיות השונות של רח"ו בספר החזיונות מפרספקטיבה זו. קיומה בחיבור מותח קו סמוי של התפתחות אישית של ר' חיים ויטאל מילדות לשיבה. זהו קו חיים לניארי מתמשך שעל פניו מתחוללים המחזוריים המשיחיים השונים בחיי רח"ו. קו זה דומיננטי בתודעתו של ר' חיים ויטאל והוא עוקב אחריו באמצעות מונחים מתורת הנפש הלוריאנית, כשהוא בוחן כל העת את מהלך השלמת תיקון נשמתו. נדגים

¹¹⁹ ראו ג' קמפבל, הגיבור בעל אלף הפנים, תרגום: שולמית כנען, ישראל, 2013, וראו רות נצר, מסע הגיבור, תהליך התהוות הנפש במיתוס, במעגל החיים ובתראפיה, ישראל (להלן, נצר, מסע הגיבור) 2011, והפנייתיה שם.

¹²⁰ ראו נצר, מסע הגיבור, עמ' 26 – 28, וביתר פרוט במהלך הספר.

¹²¹ ראו נצר, מסע הגיבור עמ' 83 – 88; א' נוימן, האדם המיסטי, תרגום: יואב ספיר, ישראל 2007. ניתוח מלא של החלום ראו אצל ע' יסיף, אגדת צפת, עמ' 101 – 107.

¹²² ראו ניתוחה של נצר שם את החלק הזה בחלומו של רח"ו שם עמ' 316 – 317.

זאת באמצעות אחד הסמלים המרגשים המופיע בחלומותיו של רח"ו לאורך השנים בהקשר זה הוא סמל הכנפיים. בחלום מ"ח לכסלו שס"ט מתיישר רח"ו 'הטעם למה היו קוריו אותי בתחילה בעל הכנפים ועתה נאבד ממני הכח ההוא' אך מיד כשהסתכל בספר מתורת מורו 'ראיתי והנני פורח באויר כמנהגי בראשונה'.¹²³ היכולת לפרוח באויר מייצגת באופן כללי את החופש, הכוח הרוחני ויכולת ההתעלות. חוויה זו של פריחה באויר מתוארת בעצמה רבה על ידי רח"ו בחלום מוקדם משנת שכ"ד בו אין חותנו המיועד מצליח לתפסו והוא פורח באויר ואומר: 'וכי אינך יודע שמי - שהכל קוראין שמי בעל הכנפים - ואיך תוכל לתפסני?'¹²⁴ זהו חלום בעל משמעות פסיכולוגית בחיי רח"ו הצעיר ובו ניכר הפחד מגזלת החופש וקצוץ כנפיו עם נשואיו הקרובים. אך לענין הכנפיים נודעות משמעות נוספות. בקבלת האר"י היא נקשרת גם לתפיסה לפיה בעולם האצילות דיוקן אדם קדמאה הוא כשל מלאך והזרועות 'בעולם האצילות אינם נקראים זרועות אלא כנפים... ומי שהוא מבחינת קין ייש להם יכולת להגיע בפעם הראשונה עד נפש דאצילות ולכן נקראים מלאכים'.¹²⁵ משמעות קבלת הכנפיים בחלום יכולה אם כן להיות הגעתו למדרגת נפש דאצילות, או קרבה למעלה זו. משמעות שניה לכנפיים, החשובה לענייננו בעולמו של רח"ו קשורה למצוות שלוח הקן, ואף היא נושאת משמעות של השלמת התיקון. מצווה זו מזכיר רח"ו כאחרונה מבין אחת עשרה המצוות שעליו להשלים בגלגולו זה. 'וזה המצוה היא תיקון אחרון בכל התקונים שאני צריך לתקן. וכוונת הענין להורות על שלוח הנפש שכבר נגמרה להתקן... ואז יבא הרוח לבדו ויתקן גם הוא. ואחר שיתקן גם הוא, אז תבא הנפש, שכבר היא מתוקנת ותהיה אז כסא אל הרוח המתוקן'.¹²⁶ קבלת הכנפיים מחדש והפריחה באויר בחלום שתיארנו לעיל בערוב ימיו של רח"ו, ביח כסלו שס"ט, מייצגים ככל הנראה תחושה של השלמת התיקון הקרובה.

אם כן, על אף מרכזיותו של הדפוס המחזורי של התהליך המשיחי הנע בין תקווה לייאוש, מאפיין את מסע הנפש של ר' חיים ויטל, מסע הגיבור גם דפוס התפתחותי מתקדם. התפתחות זאת מעניקה למסע החיים תוחלת ומקלה במעט על המאפיין הטראגי של הפרדוקס המשיחי. נדגים זאת דרך עיון בשלב האחרון של ספר החזיונות, בנקודת הזמן בזקנה שבה מתרחש המחזור המשיחי האחרון ומתוכה נערכת ההתבוננות הרטרופקטיבית של ר' חיים ויטאל בסיפור חייו. גם כאן החלומות, כראי הנפש, משמשים את ר' חיים ויטאל ככלי להתבוננות ולאיוון. כתיבתם, היא בחינת וידוי ותשובה.¹²⁷ במובן זה, מקיים ר' חיים ויטאל בגופו את תהליכי ההתבוננות והתשובה, אותם איננו מצליח לכונן בחברה הסובבת אותו.

מחזור אחרון – בין תקווה להשלמה

שנת ש"ע, היא השנה האחרונה המתועדת ביומן החלומות והאירועים ברציפות. שנה זו, כפי שעולה מן היומן מיטלטלת בין עיבוד כישלון ההזדמנות המשיחית שהוחמזה באב שסט, לבין ניצני תקווה לחידושו של מחזור משיחי נוסף בשנת ש"ע. אך מסתמן בה גם קו חדש, הנרקם בין שיטתיה של דינאמיקה משיחית זו שפעיומיתיה חוזרות שוב ושוב בספר החזיונות. קו של הכרה

¹²³ חזיונות ב מג, מהד' פירשטיין עמ' 93.

¹²⁴ חזיונות ב' ג', מהד' פירשטיין עמ' 73.

¹²⁵ חזיונות ד מז, מהד' פירשטיין עמ' 174.

¹²⁶ חזיונות ד יט, מהד' פירשטיין עמ' 147.

¹²⁷ על משמעותו של שלב זה במסע הגיבור ראו נצר, דמות הגיבור, עמ' 272 – 292. על מקומם של הוידוי והתשובה בקרב יהודי צפת במאה ה-16 ועל מקורותיהם התרבותיים ראו ויינשטיין, שברו את הכלים, פרק שישי. וראו דיונו של מ' רוטנברג בדפוס המחזורי של התשובה, כשיבה, רוטנברג, שבעים פנים פרק שמיני.

בזקנה, וסוג מסוים של השלמה עם חוסר האונים וההחמצה. השלמה שככל הנראה הביאה את ר' חיים ויטאל לחדול בסופה של שנה זו, כמעט לגמרי, מכתובת יומן החזיונות. רישומו של מעשה הרוח ניכר היטב בחלומותיהם וחזיונותיהם של אנשי דמשק, המקיפים את רח"ו. חלומותיהם בשנת ש"ע מבטאים פחד מגזירות ואסונות שיחולו על יהודי העיר בעקבותיו, ויאושו לנוכח הקרע בין שני המנהיגים ר' חיים ויטאל ור' יעקב אבולעפיה ומחנותיהם, בצד ניסיונות לעודד את רוחו של ר' חיים ויטאל ולחזק את שליחותו המשיחית. אך גם בחלומות מקורביו הממשיכים להחזיק את המתח המשיחי ניכר החשש והספק. רח"ו מופיע בהם כשאל המלך, גבוה מכל עם משכמו ומעלה, אך מכזיב ושואל באוב.¹²⁸ לוחות אבן שהוא מראה לעם בחודש סיוון נחלמות כעשויות בדולח המכונה קרישטאל, אך זעירות 'להיותנו עתה בגלות נתמעט ארכן עד זרת לבדי'.¹²⁹ אפילו בחלומו של בנו, יוסי, מעורב חיזיון משיחי מופלא עם תמונת אביו, רח"ו, ואשתו חנה המוטלים חולים במיטותיהם וזקוקים לרפואה.¹³⁰ המלחשת על טיפות השמן, אליה פונה רח"ו במבוכתו באלול ש"ע, שוב איננה רואה עתיד לפעלו המשיחי בדמשק, ומכוונת אותו להשלמת שליחותו בצפת ויותר מכך בירושלים שם 'כל גדולת מזלי'. למרות גילו המתקדם היא מבשרת לו שיחיה עד גיל מאה, וימות ויקבר בירושלים, וכי גיל שבעים וחמש הוא 'שלמות חכמתו'.¹³¹ התקווה בה הוא נתלה קשורה גם להולדת בנו אברהם ולהתפתחות של בנו שמואל, כלומר מופנית אל הדור הבא.

ניצני ההתעוררות והתקווה בשנה זו, הקשורים בטבורם בין היתר בסוד שביעי של פסח, כפי שראינו, מגיעים אל רח"ו באמצעות מקורביו המקיפים אותו. ר' חיים ויטאל מתעד אותם בכתב ידו ההולך ונחלש, נאחז בהם, אך ליבו מגיד לו דברים אחרים. בחלומותיו ניכרת, לראשונה בספר החזיונות, ההכרה בזקנה וההשלמה עם כישלון המשימה המשיחית. הכרה זו בולטת עוד יותר על רקע הפער הגדול בין חלומותיו מן השנה הקודמת, שנת ש"ט, שרוח אופטימית שורה עליהם וזו נובעת מתחושתו אז כי השלמת תיקון נפשו קרובה מתמיד, ועמה הגאולה.

בחלום מט"ו בשבט ש"ע הוא ניצב עם האר"י ביום כפור בביה"כ והר"י קוריאל שליח צבור. 'והתחיל כל נדרי בנעם, ולא כמנהגו. ואמרת: עדיין הזקן הזה קצת בכחו הראשון'.¹³² נראה כי את ר' חיים ויטאל מעסיקה חולשתו וזקנתו הוא וזו מושלכת על קוריאל. עניין זה מזכיר, אולי לא במקרה, את חלומו של ר' נסים מאותו חודש, בו מצליח רח"ו לתקוע בשופר בר"ה 'והיו תמהים איך זקן וחלש כמוני היה תוקע בכח הגדול ההוא'.¹³³ הזקנה היא גורם משמעותי גם באירוע החותם את שנת ש"ע, ובו בתשובה לבקשת רח"ו לזכות שוב לגלוי אליהו הוא נענה בשלילה: אליהו 'בטל לבא אצלך' כיון 'שבטלת מנהגותך ודרכיך הראשונים... הטהרה והטבילה... ואם עתה תרצה לחזור, לא תוכל, כי זקנת ונחלש כחד ואין בך יכולת לעשות כבראשונה'.¹³⁴ אזכור הגיל, תחושת הזקנה והחולשה היא עניין שלא פגשנו עד כה בספר החזיונות. החלום מט"ו בשבט ממשיך כששליח הצבור קוריאל מתקרב לתיבה ושואל את האר"י על רח"ו 'אם עדיין הייתי אוחז דרכי במחשבת ההשגה. ושיבהו: עדיין כל מחשבותיו בענין הזה. ואז הייתי בוכה לפני מורי שיורני דרך זו אלך. ואיקץ'.¹³⁵ הבכי גם הוא ביטוי חדש, רך ונוגע ללב למצוקתו, ביטוי לגעגועיו לאר"י

¹²⁸ ראו חזיונות ג ס, מהד' פייר שטיין עמ' 128.

¹²⁹ שם, ג' סה, עמ' 132.

¹³⁰ שם, ג סא, עמ' 129.

¹³¹ שם, .

¹³² ראו חזיונות ב נ, מהד' פייר שטיין עמ' 99.

¹³³ שם ג סא, עמ' 130.

¹³⁴ שם א כח, עמ' 70.

¹³⁵ שם ב נ, עמ' 99.

ולצורך שהוא חש בהדרכתו. מתחזקת והולכת התחושה שבשנה זו משתנה הלך הרוח של ר' חיים ויטאל, יש בו השלמה עם מוגבלותו וכישלונותיו, כשהעניין המשיחי והמתח מול אנשי דמשק נחלשים. הגעגועים לאר"י והרצון לקבל הדרכה לצורך השלמת נפשו הם נושאים דומיננטיים בשנת ש"ע¹³⁶ כבשנים אחרות אך גם כאן ניכרת נימה חדשה. את מקום האשמה והתחושה שהוא מאכזב ללא הרף את רבו תופסת תחושה אחרת. ביטוי משמעותי לה ניתן למצוא בדבריו לאר"י, הנאמרים בחלום מכט בכסלו ש"ע שבמהלכו הוא מתעלף בבית האר"י בצפת מחמת דאגתו על כי אין העם שומע בקולו לשוב בתשובה: 'אל תכעוס עלי ואומר לך דבר אחד: הלא היא, כי כל הרעה הזו, שאין העם שבים ואינם שומעים לקולי, אתה גרמת כל זה יען לא למדתני כל הצורך בחכמה זו. ואיני רוצה עתה להטריחך, כי הגיע זמן סעודת שחרית שבת ולכן אלך עתה לביתי ואשב כל היום עמך, עד שתודיעני מה שתעשה עמי. ויצחק מורי עמי ברצון טוב, ואיקץ'. כישלון משימת ההחזרה בתשובה מטריד את רח"ו, עד כדי עילפון, ובכל זאת אוריה אחרת, עמדה נפשית חדשה עולה מן החלום. רח"ו איננו לוקח את כל האחריות עליו. התפקידים התהפכו והוא זה שמהין להתייצב מול האר"י ולבטא תחושות להן לא העז לתת ביטוי עד כה. אין הוא מוכן לטול את האחריות לכישלון באופן בלעדי על עצמו. הוא מטיל אותה, אם כי ברוח טובה, על האר"י שנטשו קודם זמנו ולא הכינו כראוי לשליחות, ומבקש ממנו הדרכה. העזה זו של ר' חיים ויטאל מתקבלת אצל האר"י בצחוק של רצון טוב. לראשונה זה ימים רבים מתממש שמו של האר"י יצחק – בצחוקו, ומשהו מהחומרה שאפפה את היחסים ואת השליחות, מופג. בכי בטבת חולם רח"ו חלום המוגדר על ידו כ'חלום מבהיל'. החלום מתרחש בהושענא רבא או בשמחת תורה, בביה"כ בצפת, כשיעקב אבולעפיה הוא החכם מנהיג הקהילה.

יזאז בחלום היה נראה לנו כי גם היה מנהג כל ישראל מימי קדם להביא בבית הכנסת את גופו של משה ע"ה ... והנה הביאו גוף משה לבית הכנסת והיה ארכו קרוב לעשר אמות... וארא שהיה גופו מלובש במלבושיו... ונהפך לספר תורה אחד ממש ולא היה נגלל אלא שטוח לארכו ממש כעין אגרת ארוכה... והניחוהו ראשו לדרום, שהוא פרשת בראשית, וסופו לצפון והוא פרשת וזאת הברכה. וחכם הקהל היה יושב בראשו ואני בסופו. ואמרתי בלבי: מגאווה עשה כן שהניח ראש ספר התורה אצל מקומו וסופו אצל מקומי. וחזרתי ואמרתי בלבי: אע"פ שהוא נתכון להתגאות עלי, ראוי לי לשמוח בזה, יען מקומי סמוך לסוף פרשת ברכה, שבה כתוב פטירת משה, כי זה יורה שיש לי אחיזה ודבקות שיש בנפש משה רבינו ע"ה עם נפשי. אז אמר החכם הנ"ל: הביאו לבושים להלביש גוף משה רבינו ע"ה אבל האיזור שבו חוגרין מתניו אל תביאוהו, זולת חוט אחד דק בלבד ובו תחגרוהו... ויחגרוהו בחוט הנזכר ושתי סודרין לבנים... אח"כ ראיתי עצמי חוץ לחומת עיר צפת במזרח... ואני וכל העם יושבין בצד דרומי המישור ולצד צפונו לצד החומה ממש היה מקום משה ע"ה ואיני זוכר אם היה שם קברו ממש או אם גופו לבד, כבראשונה. ואמנם, לא היינו רואין אותו ממש רק בידיעה בלבד. וגם היה בעת המנחה והייתי מתעצב ודואג בלבי מאוד ואומר: מי יתן והייתי זוכה עתה לראות אור זיו השכינה אשר חופף על משה ע"ה... ומי יתן ויפקחו עתה עיני ואראה. ובהיותי מהרהר, נשאתי עיני להר הגדול... וארא והנה שקיעת השמש שלא בעונתה... והייתי חושב בדעתי, כי

¹³⁶ מעניו לציין בהקשר זה כי חמישה מתוך שבעת החלומות של רח"ו משנה זו מתרחשים בצפת ורובם בזיקה לאר"י, אחוז גבוה מן הממוצע בשנים אחרות.

עדין לא ירדה השמש שרבה באחורי ההר – וקמתי אולי אראהו... וראיתי בעיני את האור
שלו זורח ונוטה לצד השמים – אך את השמש לא ראיתי, ואיקץ.¹³⁷

בחלום חשוב זה יש משום סגירת מעגל סמלית במערכת היחסים הטעונה שקיים רח"ו עם
האר"י מורו לאחר מותו. נראה כי יש להעמיד חלום זה מול החלום שחלם ר' חיים ויטאל
ארבעים וארבע שנים לפני כן בשבת הגדול בשנת שכ"ו, ובו נשלח להשתתף בהכנסת ספר תורה
חדש לקהילת האשכנזים בצפת. חלום זה פרש על ידו כך: 'ואחרי שנתיים ימים בא מורי
האשכנזי ז"ל לצפת ולמדתי עמו... ואחשוב כי מורי ז"ל הוא ספר תורה של האשכנזים'.¹³⁸ גם
זהותו של ספר התורה בחלום הנוכחי עם משה רבינו מצביעה על זיהויו עם דמות האר"י שנחשב
לגלגולו של משה. החלום שבישר את בא האר"י ואת המפגש ביניהם, שסומל בהכנסת ספר
תורה, מקביל אפוא לאחד החלומות האחרונים בספר החזיונות שבו נגלל ספר התורה, נקבר
משה ושוקעת שמשו. מה פשרו של חלום פרידה זה? מספר עניינים תמוהים בו, והתמוה שבכולם
הוא העמדתו של יעקב אבולעפיה, יריבו של הרח"ו, כחכם על העיר צפת ובתור שכזה יושב הוא
אצל ראשו של משה, הוא ספר התורה, הוא האר"י. ר' חיים ויטאל, למרות הזעם והמתח
הנכרים גם בחלום, נוטה להשלים עם מקומו למרגלותיו של משה, בסוף פרשת 'וזהו הברכה'
"שבה כתוב פטירת משה", ואף מציין שראוי לו לשמוח בזה. ההנמקה שהוא נותן לכך בחלום
היא 'כי זה יורה שיש לי אחיזה ודביקות שיש בנפש משה רבנו ע"ה עם נפשי'. רח"ו שייך
מהותית לעקב, שכן נשמתו גזורה מעקב קומתו של קין¹³⁹ אך כאן נוספת לעניין זה משמעות
חדשה. רח"ו המזוהה בחלומות עם יהושע בן נון¹⁴⁰ יורשו של משה, שייך מהותית לידרא
בתראה' ולפרשת מותו של משה. אין מקומו אצל הזרם המרכזי, ליד פרשת בראשית, אלא
בשולי התורה ובסיומה, הוא המשכה, ועליו כמו על יהושע נאצלת רוחו של משה. באופן
פרדוקסלי הפרידה ממשה, קבורתו, היא מקום חיבורו הוא. רח"ו חווה מחדש את טקס קבורתו
של האר"י המסומל בשקיעה 'שלא בעונתה', כמו מותו ללא עת של האר"י. הוא מייחל כי
תפקחנה עיניו ויזכה לראות את זיו השכינה החופף על משה. הוא קם ומתאמץ להביט אל מעבר
להר מאחוריו שקעה השמש, אין הוא מצליח לראות את שמש עצמה אך את האור שלה, בת
השמש הוא רואה. דימויים מופלאים אלה אוצרים בתוכם את כל השנים הארוכות בהן עמד
רח"ו על קצות אצבעותיו וניזון מזיוה ההולך ונעלם של שמשו של האר"י. הם מבטאים את
הגעגועים אליו ואת המבוכה בהעדר הדרכתו, אך משקפים גם את חוסר אומץ הלב לקום
כיהושע ולהוביל את העם כשאורו של משהוהאר"י חופף עליו. אירוע מותו של המורה הגדול
נושא פוטנציאל של האצלת הרוח. בשונה מאלישע המבקש מרבו 'יהי נא פי שנים ברוחך אלי'
וזוכה בכך דרך המסוגלות לראות את אליהו הולך מעמו, אין ר' חיים ויטאל מצליח לראות את
שמש רבו השוקעת ורוח רבו איננה נאצלת עליו.

זהו החלום הראשון, באחור של ארבעים שנה, המתמודד עם מותו של האר"י ועם העדרו ללא
כחל ושרק. התמודדות זו היא אולי שמבהירה לר"חו תובנה הקשורה ליחסיו עם אבולעפיה

¹³⁷ ראו חזיונות ב, מהד' פיירשטיין עמ' 97 – 98.

¹³⁸ ספר החזיונות ב' עמ' 77 – 78.

¹³⁹ יחד עם ר' עקיבא, עקביה בן מהללאל ועוד, ראו בחלק ד של ספר החזיונות. בהקשר זה של הקשר של רח"ו לרגלי
האר"י מעניינת עדות שנשמרה בשבחי האר"י ולפיה בלוותו של האר"י כמו נטרפה דעתו של רח"ו: 'בשעה שרצו
להניחו בקבר נפל לרגליו נשקם ובכה ואמר: אי הרגליים הממהרות לעשות רצון קונם איך נלכדו ברשת בעוונותי,
ואיך אתאפק שיגנו ארון האלקים ויתכסה ממני. ובקושי גדול הסירו אותו מעליו וקברוהו', בתוך בניהו, תולדות
האר"י, עמ' 205.

¹⁴⁰ ראו חזיונות ג סג, עמ' 131.

ומרווחת מעט את המתח ביניהם. נראה כי הוא מבין שאין מקומו אצל הראש, וישנה מעין חלוקת תפקידים בין שני המנהיגים. אבולעפיה פורק את האר"י מן האזור, אולי אזור הנביאים שאפיין אותו עד אז וכורך אותו כדרך כל ספר תורה אחר,¹⁴¹ ועם זאת מוסיף לו סודרים לבנים, אולי כדי לציין את ייחודו הקבלי. וגם תמונה זו מסמלת תהליך הבשלה בעולמו של רח"ו וראשיתה של נכונות לראות את תורת רבו כחלק מארון הספרים שגם לחכם כאבולעפיה חלק בו, ספר הנכרך ככל הספרים, מיוחד ושונה אמנם בצבע הלבן המאפיין אתו, אך לא פרוע ומיוחד רק לחבר הנביאים.

חלום משמעותי נוסף משנה זו עומד בסימן השלמה ותיקון. בו' לניסן חולם רח"ו כי הוא הולך בדרך בין הרים וכפרים הסמוכים לצפת ובכפר יהודי אחד הוא פוגש את רב יאשיה מלמד תינוקות בבית המדרש 'והיה איש חסיד גדול ופרוש ומתבודד'. רח"ו נזכר בדבריו בתלמוד הירושלמי 'קברוני בתכריכים לבנים שאיני בוש ממעשי'.¹⁴² בחלומו של הרח"ו מלבישו רבי יאשיה חגורת משי ואורג שתי וערב מלבוש לגופו 'והיה אומר לי: הנני מלבישך חגורת. והיה נראה לי כענין מה שאמר הכתוב 'ויעשו להם חגורות'... והיה אומר לי פסוקים נחמדים מאד מענין שלמות נפשי ושכרה בתענוגי העולם הבא... והיה זה הפסוק שגור בפי: 'שמן ששון מחברך מור ואהלות קציעות כל בגדותיך'. גם פסוק 'אז תתענג על ה'... והיה זה החלום באשמורת הבקר'.¹⁴³ החלום עומד בסימן חשבון נפש אך הפעם חיובי, השלמה עם מעשיו ונכונות לא להיות בוש בהם. חריגותו של החלום על רקע הביקורת העצמית, יסודי הנפש וחיבוטי האשמה המופיעים כה רבות בספר החזיונות, בולטת. ר' יאשיה, מאפשר לרח"ו על אף היותו תלמידו של האר"י שאיננו מגיע למעלתו, ובן דמותו של האדם הראשון לאחר החטא התופר למערומיו חגורות עלי תאנה, לא ליבוש במעשיו ולהעז ולראות את עצמו לבוש בתכריכים לבנים כשעליו נאמרים אותם פסוקים משמעותיים שנאמרו בתהילים 'למלך' והוסבו אחר כך על ר' שמעון בר יוחי. זהו שלב משמעותי ומרגש ביותר במסע חייו של ר' חיים ויטאל.

בניסן ש"ע נולד לר' חיים ויטאל בנו אברהם. בחלומות הסובבים אותו נתפסת לידה זו כאפשרות חדשה של המשכיות לרח"ו ולתפקידו המשיחי. סמיכות זו של לידת הבן והחלום אודות מות הארי וגלילת ספר התורה מזכירה מאוד סמיכות מקבילה בחלום שבישר את בואו של הארי לצפת והכנסת ספר התורה, בו דנו לעיל. בהמשכו של אותו חלום מעוכב רח"ו להיות סנדק בבריתו של מי שמסתבר להיות בנו. רח"ו מזהה זאת עם הולדת ילדיו נחמיה (שמת בילדותו) ויוסף, בהם ראה גלגול של מורו האר"י. בחלום האחרון בשנת ש"ע מכד ניסן חולם רח"ו כי בשבת, יום מילת בנו היה בכעס עם הספרדים והתפלל בביתו עם קצת אוהביו, כשהוא מתחמק מהאלשיך מורהו, שלו לא רצה למסור את מילת בנו. והנה התגלה אליו המהר"י קארו – ויאמר לי: אתה עסוק למול בנד עתה, והנה המלך שלח המשנה שלו להשחית ולשלול כל העיר... ולכן ראה אם תוכל לבטל גזירה זו בכח חכמת הקבלה שאתה יודע. אז התפללתי בנשיאות כפי, ואמרתי: יהי רצון מלפניך ה' אלהי ואלהי אבותי שתראה לפניך דם קרבן בני שאמול היום כדם קרבנות על גבי המזבח וכו' ותרחם על עמך ישראל ועל העיר הזו וכו'. ואיקץ.¹⁴⁴

¹⁴¹ עניין זה קשור יכול להתפענח אולי מתוך עדותו של יהודה אריה ממודינה על היכרותו המעמיקה של אבולעפיה עם הארי והתנגדותו ל'אגדת האר"י', למיתוס שנרקם סביבו, ראו יסיף, אגדת צפת, עמ' 43 – 47.

¹⁴² ירושלמי כלאים ט, ג. זהו עיבוד של הסוגיה בירושלמי בה מסופר כי ר' יוחנן רבו של רב יאשיה בקש לפני מותו 'מלבישוני בורדיקא לא חורין ולא אוכמין, אין קמית ביני צדיקא אין קמית ביני רשעיא לא נבהת'. צוויו של רב יאשיה להלבישו לבן מעורר על כן את תמיחת המאזינים – ומה את טב מן רבך? ואת תגובתו 'ימה אנא בהית בעבדאי'.

¹⁴³ ראו חזיונות ב נא, עמ' 99.

¹⁴⁴ ראו שם, שם עמ' 100.

זהו החלום היחיד של הרח"ו משנה זו בו ניתן ביטוי לחרדת האסון ולגזירה המרחפת על העיר, חרדה לה ניתן כפי שראינו ביטוי רחב בחלומות האנשים הסובבים את הרח"ו משנת ש"ע. חלומותיו האישיים כפי שראינו עסקו בעצמו, ונוצרה תחושה כאילו הוא מנותק מן הקורה בעיר סביבו, ומהחרדות שהביעו בפניו כל אותם חולמי החלומות האחרים. בחלום זה ישנו אלמנט קתרטני מובהק. לא שכיח ולא פשוט לשמוע מפי רח"ו תפילה נקייה כל כך ומוכנות להקריב עבור העיר ושלומה ללא התחשבנויות ותחושות נקם, דומה שמהו אכן השתנה. גם בשנה זו, כבשנה הקודמת מסתיים תיעוד חלומותיו של רח"ו בספר החזיונות בחודש ניסן, והפעם מסמן סיום זה את השלמת הכתיבה היומנית הרצופה, רק אירועים בודדים יכתבו עוד במהלך שלוש השנים שיבואו, ולמעשה ברוח זו נחתם היומן.

אם נשוב למסע הגיבור, ולמונחים הקשורים בו, הרי שניתן לראות שלב זה בחייו של ר' חיים ויטאלי, כשלב השיבה.¹⁴⁵ שלב זה, המתרחש בסופו של המסע, מתאפיין בשיבה אל העצמי, באינטגרציה ובהטמעה של משקעי המסע בנפש. כפי שניתן לראות, מאפיינים מרכזיים של תהליך השיבה מאפיינים את השלב המאוחר בחיי רח"ו בו נחתם ספר החזיונות. יש בו שיבה אל המקום הפיזי, הקריאה לשוב לצפת ולירושלים עולה שוב ושוב ואחוז ניכר מן החלומות מתרחשים בצפת, חלקם אף במחיצת האר"י. כפי שראינו, יש בו גם שיבה אל מאורעות קדומים ועיבודם מחדש ויותר מכל שיבה אל העצמי, המתאפיינת במודעות, סגירת מעגלים, פיוס והשלמה. ר' חיים ויטאל עוד האריך ימים, אך למעט הערות בודדות שהוסיף לספר החזיונות במהלך השנים הבאות, לא שב עוד לכתיבה היומנית והרצופה. יתכן מאוד וניתן לתלות זאת בתהליך ההשלמה השיבה והפיוס אליו הגיע בשנת ש"ע, שאחריו לא חש עוד במצוקה הקיומית שעמדה מאחורי כתיבת ספר החזיונות בשנים הקודמות.

בין קטנות לגדלות – מחזוריות והתפתחות

בין המושגים הרבים שטבעה קבלת האר"י, מצוי צמד המושגים 'גדלות' ו'קטנות'. כפי שהראה מ' פכטר, מושגים אלה ששימשו בקבלת האר"י בראש ובראשונה לתיאור מצבים פנימיים בתוך האלוהות התגלגלו ב'מחשבה הלוריאנית כמעט בכורח לוגי אל החלתם על ההוויה האנושית. כך מצאנו בכתבים לוריאנים את הקטנות והגדלות כמציינים של מצבי יסוד בהיסטוריה האנושית, ובראשה – תולדות ישראל, ויחד עם זה גם כמצבי יסוד בריתמוס החיים של כל אדם ואדם כשהוא לעצמו. כמו כן מצאנו מציינים את שני קטביו המנוגדים של ריתמוס חייו של איש המעלה, הלא הוא הצדיק, המגלם במקרה זה קטגוריה אנושית נפרדת. ניתן לדמות את ריתמוס חייו לכעין סולם פרטי, שבו עולה ומתעלה הצדיק מבחינה דתית ומיסטית, אך בו הוא גם יורד ומגיע עד כדי קטנות.¹⁴⁶

ר' חיים ויטאל איננו משתמש ישירות בקטגוריות 'גדלות' ו'קטנות' כדי לתאר את מסע חייו בספר החזיונות. אך בעיני הקורא המודע לדינאמיקה המתוארת בקבלת האר"י בין גדלות וקטנות, חסרונם מתבקש ויש בהם כדי לתאר את העליות והמורדות בחיי רח"ו. יתרה מכך, כפי

¹⁴⁵ ראו נצר, מסע הגיבור פרק תשיעי.

¹⁴⁶ מ' פכטר, 'קטנות' ו'גדלות' בקבלת האר"י, בתוך: --, עמ' 208. וראו הערתו הראשונה של תשבי בעניין זה, י' תשבי, הרעיון המשיחי והמגמות המשיחיות בצמיחת החסידות, ציון ל"ב (תשכ"ז), עמ' 15-14, הערה 77. על המושגים קטנות וגדלות בחסידות ראו ג' שלום, 'דבקות או התקשרות אינטימית עם אלוהים בראשית החסידות – הלכה ומעשה', בתוך: דברים בגו, תל אביב תשל"ו, עמ' 325 – 350; ע' רפפורט-אלברט, 'קטנות' 'פשיטות' ו'איני יודע' ש' לר' נחמן מברסלב, In: Sigfried Stein & Raphael Loewe (eds.), *Studies in Jewish Religious and Intellectual History, presented to A. Altman*, Alabama 1979, מיסטיקה ושיגעון ביצירת ר' נחמן מברסלב, תל אביב 2003, עמ' 294 – 3290 (להלן, מרק, מיסטיקה ושיגעון).

שהראינו הטלטלות בחייו בין עליה וירידה, בין תקווה לייאוש קשורות, בין השאר, למחזוריות שנתית סמויה שבה תפקיד מרכזי לסוד שביעי של פסח. והנה סוד זה קשור, כזכור, בטבור לתנועה של זעיר אנפין בין מצבי גדלות וקטנות. בתיאור תכניו של הסוד בשער הכוונות כתב רח"ו:

'ובזה תבין ענין משה, שכתוב בו וינס משה מפניו כו' כנ"ל, כי הנה נתבאר אצלינו, כי בכל הדברים יש קטנות וגדלות, וגם יש בחי' משה של זמן הקטנות'.¹⁴⁷

דברים אלה שעליהם, בין השאר, מתבססת הקביעה המחקרית המרחיבה את מושגי הגדלות והקטנות בקבלת האר"י¹⁴⁸ ומחילה אותם גם על נפש האדם, לקוחים אם כן מדברי רח"ו על סוד שביעי של פסח. יתרה מכך, המחיר הכבד ששילם האר"י על גילוי סוד זה נתפס כקשור למצב הקטנות. בתארו את ההתרחשויות הדרמטיות סביב עניין זה מצטט רח"ו את דברי האר"י לתלמידיו, שהפצירו בו שיגלה את הסוד: 'אתם רוצים לגרום לי נזק שאחזור לבחינת עיבור בעבורכם?!...'¹⁴⁹

ואכן בהמשך פריסתו של סוד שביעי של פסח מפרש רח"ו כך את הדברים: 'והטעם שנענש מורי ז"ל, בביאור מאמר זה, וכמו שהזכיר רשב"י ע"ה עצמו, שאמר בהאי מלה לא תשאל. הענין הוא, כי הנה נודע שאין החיצונים נאחזין, אלא במוחין של קטנות, כי הם דינן תקיפין. ובהיות האדם מתעסק בסודות התורה, אם יהיה בענין זמן הגדלות העליון, או בשאר דרוש חכמת האמת, אין לאדם כל כך סכנה. כמו בזמן שעוסק בסודות זמן הקטנות, כי בהתעסקו בהם, הנה החיצונים מתעוררים בהם, ומתאחזין שם, ומזכירים עונותיו של האדם המתעסק בהם'.¹⁵⁰

על רקע המרכזיות של סוד שביעי של פסח בחיי רח"ו, יש להניח שהנפילות שחוה שנה אחר שנה בדינאמיקה המחזורית של סוד זה, התפענחו בתודעתו כקשורות לעיסוק שלו בזעיר אנפין בקטנותו בדרוש זה, ונתפסו גם כמצבי קטנות וגדלות שלו. יתכן כי כחלק מן השתיקה בה אפף ר' חיים ויטאל את עיסוקו המתמשך בסוד מסוכן ומורכב זה שנועד להחיש את הגאולה, הוצנעו גם המושגים גדלות וקטנות, הקשורים לסוד שביעי של פסח. מושגים אלה, נכחו מן הסתם בתודעתו העצמית, אם כי לנוכח שתיקתו אין בידנו לדעת את מידת מרכזיותם. התבוננות בחיי רח"ו מפרספקטיבה זו מעניקה להם משמעות גואלת ומחלצת אותם מן המסלול הסיזיפי וחסר הפשר של הטיפוס והנפילה ההכרחיים. החשיפה לכאב הרב בכתבתו של רח"ו, לאשמה, לבושה ולתחושת הכישלון, המתוארים בכנות כה גדולה, מפגישה אותנו לא רק עם ר' חיים ויטאל בקטנותו. אנו לומדים, באופן מביך לעתים, על מצב הקטנות כפי שהוא, ללא כחל ושרק. קטנותה של הנפש הגדולה, נפשו של ר' חיים ויטאל, איננה אלא בבואה לאלוהים בקטנותו, לפרצופו הזעיר (זעיר אנפין) כשהוא מוזער עוד יותר ומצוי במצב של קטנות ולכל מצבי הקטנות בטבע, בנפש ובהיסטוריה. בקריאת ספר החזיונות אנו נפגשים גם עם מצבי הקטנות האישיים שלנו, הקוראים. ניתן להוסיף ולומר, שביכולת לעמוד כך מול עצמו, וסביר להניח שגם מול הקורא הפוטנציאלי שכל כתיבה, ולו גם האישית והחסויה ביותר, מניחה את היתכנותו, מתגלה ר' חיים ויטאל בגדלותו. במובן זה נושקים ביומנו זה לזה הגדלות והקטנות,

¹⁴⁷ שער הכוונות, ענין ספירת העומר, דף קפח.

¹⁴⁸ ראו פכטר שם עמ' 186.

¹⁴⁹

ספר החזיונות, ד מד, מהד' פייר שטיין עמ' 170. שער הגלגולים, ירושלים תרס"ג, נט ע"א. מובא אצל י' ליבס, תרין אורזילין, ליד הערה 27, ושם בהמשך ניתוח חשוב לענייננו של סוד זה ושל תהליך העיבור בו מדובר. ¹⁵⁰ שער הכוונות, ענין ספירת העומר, דף קפז. מצוטט אצל פכטר שם עמ' 204-203, והשוו לנוסח המקביל בספר ארבע מאות שקל כסף, עמ' מו.

כשם שמחוברים בו ללא הפרד הגאווה והמגלומניה מזה והענווה והביטול העצמי מזה. אולי אין כל זה אלא תרגיל בהשוואה? בעבודת המידות?¹⁵¹ ואולי עבור ר' חיים הכתיבה היא בחינת עיבור. אולי ניתנת לנו, דרך יומנו, הצצה אל התהליכים הפנימיים, אל רחם הבינה אליה נאסף זעיר אנפין בקטנותו שוב ושוב על מנת להיוולד מחדש ולגדול. אנו מוזמנים אל החלום והתת מודע, בהם מתפרק הכל, ושב ונבנה מחדש. וכשם שהעיבור נרקם ומתרחש בחשיכה במקום המוגן והסמוי מן העין, כך גנז גם רח"ו את יומנו, הסתיר אותו מעין כל ובחסות אפלתו הרשה לעצמו להתפרק ולהבנות מחדש כל פעם, להתכונן למחזור חדש.

במונחים אלו של קטנות וגדלות מסביר רח"ו את תופעת החלום בליקוטי תורה:

'דע כי סוד החלום הוא סוד ג' מוחין דגדלות... וכבר ידעת שכל מציאות שינה הוא בקטנות, ואז החלום הוא מבחינת הגדלות שנשאר תוך הקטנות, והוא סתום שם, ולכן החלום סתום, ואין מתפרש אלא ע"י הפותר שהוא יוסף, שהוא יסוד דז"א, ומתקבצים שם כל האורות העליונים... המוחין, ואז נקרא בן פורת יוסף, ונעשה פות"ר החלומות. לכן הפתרון גדולה מדרגתו יותר מן החלום, כי החלום הוא סוד המוחין לחוד בהיותם סתום בגרון, והפתרון הוא סוד המוחין בהיותם מגולין למטה ביסוד, שאז נכר מציאות החלום מה שהוא למעלה בסתום.¹⁵²

החלום אם כן הוא מצב של גדלות בתוך קטנות, וכתיבתו ופתרונו הוא תהליך הפיכת המוחין הסתומים לגלויים, מוחין דקטנות למוחין דגדלות.

הדינאמיקה המחזורית שבין גדלות וקטנות, שהיא דינאמיקה ירחית ונשית במהותה, קשורה קשר הדוק גם למשיחיות ולדמויות המשיחיות. תפיסת הזמן המחזורי הקשורה לתורת השמיטות כוללת בתוכה דינאמיקה של התעלות, שיבה אל המקור, היבלעות ולידה מחדש.

במחקריה בסוגיה זו תיארה ח' פדיה¹⁵³ את המשיח כדמות ירחית, העומדת על סף הגאולה כל העת, וקשורה למצב העיבור, שאף הוא מצב לימינאלי, אך יש בו התפתחות תמידית והתכוננות אל. 'השילוב בין מיעוט ובין עלייה הוא המגדיר את טבעה של תקופת החביון. בהתחבאות ובהסתרות יש ממד של הקטנה שנוכל לתרגמה בכמה צורות לפי ההקשרים הדתיים הנדונים, יש שתהא הקטנת העצמיות, או הקטנת יכולת הפעולה בעולם, או הקטנת הזיקה לחבורה, או הקטנת מצבי המגע עם העולם בכלל, אך יחד עם זה יש מימד של התגדלות מפאת היניקה הישירה מן המימדים הגבוהים של האלוהות...'¹⁵⁴ דמותו של משה המתעבר מייצגת את הדמות המשיחית ומזוהה עמה, וגלגוליו בין קטנות לגדלות, בין מוות ללידה מחדש, חוצים את הזמן וההיסטוריה, נפשו נפרצת וזורחת חליפות. זוהי דינאמיקה של עוף החול, של המשיח הנתון בקן ציפור, ממועט ומצומצם, אך גדל ומחכה לפרוס כנפיים.¹⁵⁵ צופן העל המשיחי שבו בחר ר' חיים ויטל כסיפור החיים האישי שלו, נושא בחובו מחזוריות זו, המאפיינת כפי שראינו את מהלך חיי רח"ו, ומעניק לה משמעות עמוקה.

כפי שהראה צ' מרק, בעקבות פכטר, לרעיון החסידי של ירידה לצורך עליה, יש שורשים כבר בקבלת האר"י. ובניסוחו: 'השיבה לקטנות היא "עיבור שני" ו"עיבור דמוחין", דהיינו: אין היא

¹⁵¹ ראו ויינשטיין, שברו את הכלים, פרק ששי.

¹⁵² ליקוטי תורה לפרשת וישב, מהד' ישיבת קול יהודה 1995, עמ' 104, וראו ניתוחו של א' וולפסון לטקסט זה, וולפסון, חלום שנפתר בתוך חלום, עמ' 169 – 170.

¹⁵³ ראו ח' פדיה, הרמב"ן, התעלות: זמן מחזורי וטקסט קדוש; הנ"ל, מנגד ומעברים – המשיח המתעכב, בתוך ח' פדיה, המראה והדיבור: עיון בטבעה של חווית ההתגלות במסורתן היהודי, עמ' 209 – 236 (להלן: פדיה, מנגד ומעברים); וראו גם מחקריה פדיה, 'שבת, שבתאי ומיעוט הירח: החיבור הקדוש אות ותמונה', המיתוס ביהדות, אשל באר שבע ד (תשנ"ו) בעריכת ח' פדיה, עמ' 143 – 191.

¹⁵⁴ פדיה, מנגד ומעברים, עמ' 225.

¹⁵⁵ גם משמעות זו יש להוסיף לסמל הכנפיים בחלומותיו של רח"ו, הערה 123 לעיל.

רק חזרה למצב הקודם, אלא מטרתה לקדם את האדם למוחין מלאים יותר ולגדלות שלמה יותר. אין מדובר בתקלה, אלא באירוע שהוא השלב הנכון בזמן הנכון. על כן אין להבין את הקטנות כרגרסיה שלילית, אלא כשלב תקין ורצוי בדינאמיקה, שהקונוונציה החסידית של 'ירידה לצורך עליה' אכן מבטאת אותה היטב.¹⁵⁶ תהליך זה אם כן הוא תהליך ספיראלי. אינה דומה קטנות ראשונה לשנייה. את שתיהן מאפיינת ירידה ורגרסיביות, אך מדרגה שלמה מבחינה ביניהן. סולם העלייה פתלתל הוא, ובין פיתול לפיתול לא רואים את האופק, ונדמה שחוזרים אחורה או חלילה במעגל אין סופי.¹⁵⁷ תחושות כגון אלו מלוות את ר' חיים ויטאל ואת הקוראים המלווים אותו במסעו לא אחת. עם זאת, בראיה כוללת, בתנועה שבין הזמן המעגלי והקווי, נפגשים עיגולים ויושר. הציר המעגלי של המחזוריות המשיחית פוגש בציר הקווי של ההתפתחות הנפשית, ולפנינו התפתחות מחזורית.

---

¹⁵⁶ צ' מרק, מיסטיקה ושיגעון, עמ' 319. וראו הערה 96 שם, על האפקט הממתן של התפיסה המחזורית, והפנייתו לאידל, מיסטיקה משיחית, עמ' 314 – 309, שם. וראו רוטנברג, שבעים פנים, פרק שמיני.
¹⁵⁷ ראו א' ליבס, אהבה ויצירתיות בכתבי ר' ברוך מקוסוב, חיבור לשם קבלת תור דוקטור לפילוסופיה, ירושלים 1997, עמ' 127 – 145.